

השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת

אריק רודניצקי

מהם שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי? האם הימנעות חלקים מציבור זה מהשתתפות בבחירות פירושה החרמה מכוונת שלהן? האם יש בציבור הערבי עניין בהקמת מסגרות פוליטיות חוץ־פרלמנטריות כחלופה להשתתפות בבחירות לכנסת? היכן נמצא המפתח לשינוי - האם הוא טמון במערכת הפוליטית הערבית עצמה או במערכת הפוליטית הישראלית הכללית?

הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי

מחקר
מדיניות
148

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת

הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי

אריק רודניצקי

מחקר מדיניות 148

מרץ 2020

Arab Voter Turnout in Knesset Elections: The Real, the Ideal, and Hope for Change

Arik Rudnitzky

עריכת הטקסט: דפנה לביא

עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר ברדיין

ביצוע גרפי: אירית נחום

הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב: 6-292-519-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2020

נדפס בישראל, תש"ף/2020

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602

טל': 02-5300888

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books

דוא"ל: orders@idi.org.il

טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א־מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן העניינים

7	תקציר
11	הקדמה
17	מבוא. ההשתתפות בבחירות הכלליות לפרלמנט במדינות דמוקרטיות
29	פרק 1. דפוסי ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים
58	פרק 2. הציבור הערבי: עמדות פוליטיות לקראת הבחירות לכנסת ב־2019
74	פרק 3. שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי בבחירות 2019: האזרחי והלאומי
97	סיכום
103	רשימת המקורות
111	ملخص
iii	Abstract

ת ק צ י ר

בשני העשורים האחרונים ניכרת מגמה של ירידה כללית בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת. בבחירות לכנסת ה־23, שנערכו במרץ 2020, היה שיעור ההצבעה של האזרחים הערבים (64.8%) גבוה מהרמה הממוצעת (58.1%) המאפיינת את שיעורי הצבעתם במערכות הבחירות שלאחר שנת 2000. העלייה הניכרת בשיעור ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה־23 לעומת שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה־21 (49.2%), שנערכו באפריל 2019, עלולה ליצור מצג שווא שהאזרחים הערבים שוב "נוהרים לקלפיות". ואולם התמונה האמיתית ברורה: רק מעט יותר ממחצית מהציבור הערבי נוהג כיום להשתתף בבחירות לכנסת.

זאת ועוד, שיעור ההצבעה הממוצע בציבור הערבי נמוך במידה ניכרת משיעור ההצבעה הכלל־ארצי. מבחינה זו המקרה של המיעוט הערבי דומה למקרים של מיעוטים לאומיים ואתניים אחרים במדינות דמוקרטיות בעולם. ואולם למרות נקודות הדמיון המחקר המוגש כאן עומד על ייחודיות המקרה שלפנינו. הניסיון ההיסטורי מלמד ששיעור ההצבעה של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת עשוי לעלות כאשר מתמלאים שני תנאים: האחד, הציבור הערבי מלוכד סביב מטרה משותפת, וגם אם אינו זוכה בהכרה מצד הרוב היהודי במעמדו הלאומי, הוא מאמין במשחק הפרלמנטרי כאמצעי להשגת מטרותיו ומאמין ביכולתו להשפיע על השיח האזרחי במדינה; השני, המשחק הפרלמנטרי מגיע לנקודה קריטית שבה הייצוג הערבי בכנסת עשוי להיות אפקטיבי במאזן בין גוש הימין לגוש

השמאל, גם אם חברי כנסת ערבים או מפלגה ערבית אינם משולבים בקואליציה ממשלתית.

לתופעות של אדישות פוליטית והחרמה אידאולוגית יש אחיזה מסוימת בציבור הערבי, אולם ניתן להעריך כי משקלן הכולל אינו עולה על 20% מציבור הבוחרים הערבי. מתברר שרוב הלא־מצביעים (20%-30%) נמנעים במודע ובמכוון מהשתתפות בבחירות. ההימנעות מהצבעה היא צעד טקטי שתכליתו להעביר מסר: האזרחים הערבים כמהים להשפעה פוליטית אך בנסיבות הקיימות לרבים מהם פשוט אין כתובת.

עוד נמצא כי חוק הלאום שנחקק בקיץ 2018 אינו משפיע במישרין על שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי, אבל המאבק למען תיקון החוק (או אך ביטולו) נמצא על סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי, לפחות בטווח הרחוק. האזרח הערבי מחפש את הקשר הישיר לשלטון ואת תחושת השייכות למדינה. על רקע זה ניתן להסביר את הכמיהה העזה לשותפות בממשלה, ואולם ראוי לשים לב כי שיתוף הפעולה של הציבור הערבי עם הממסד הישראלי משנה צורה: במקום להצביע למפלגות יהודיות כמו בעבר, כיום הציבור הערבי מצביע בעיקר למפלגות ערביות. הוא מצפה מהן למצות את כל האפשרויות לשיתוף פעולה פוליטי עם הממסד כדי לממש את מלוא פוטנציאל ההשפעה הפוליטית שלו.

היכן נמצא המפתח להגדלת שיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת בעתיד? מן המחקר שלפנינו קמים ועולים שני תחומים שבהם נדרש שינוי. האחד קשור למערכת הפוליטית הערבית עצמה, והשני קשור למערכת הפוליטית הישראלית הכללית.

המערכת הפוליטית הערבית צריכה להעביר מסר של אפקטיביות לאזרח הערבי. רבות תלוי באופן תפקודה של הרשימה המשותפת בכנסת. אם ישכילו חברי הרשימה לפעול בצורה מתואמת יותר מבעבר, ואם יעבירו לאזרח הערבי את המסר שיש תוחלת לבחירתו בהם ושחברי הרשימה המשותפת מוכנים לשתף פעולה עם הממסד הישראלי ועם מפלגות השלטון היהודיות כדי לטפל בבעיות הבערות המעסיקות את הציבור הערבי, כי אז יגדל האמון הציבורי ברשימה המשותפת, ושיעור ההצבעה במערכות הבחירות הבאות עשוי לעלות בהדרגה.

יש להביא בחשבון שכמעט 40% מהציבור הערבי אינם משתתפים כיום בבחירות משום שאינם מוצאים כתובת לקולם. אחד האמצעים להגדלת ארון הציבור בנבחריו הוא פנייה ישירה של חברי הכנסת לדעת הקהל במגוון ערוצי התקשורת, ולא רק לעת בחירות. הרוב המכריע בקרב הלא־מצביעים מזדהה עקרונית עם המפלגות הערביות, ובכל זאת אינו טורח להצביע. שיעור לא מבוטל מתוכם היו עשויים להשתתף בבחירות אילו היו מבינים את הקשר הישיר בין הצבעתם לבין הפעילות והתפוקה של נבחריהם בכנסת. בצד זאת, חלק אחר מהלא־מצביעים היו משתתפים בבחירות אילו הייתה קמה מפלגה ערבית חדשה בעלת סיכוי ריאלי לעבור את אחוז החסימה.

חלק לא קטן מן השינוי נדרש בדרג מפלגות השלטון היהודיות. קיבועה של פרדיגמת "משחק סכום אפס" ביחסים שבין המפלגות היהודיות הגדולות למפלגות הערביות בשנים האחרונות אינו מועיל למערכת הפוליטית בכללותה, וודאי שלא ליחסים בין יהודים לערבים במדינה. דיאלוג קונסטרוקטיבי וגלוי עם חברי הכנסת הערבים, הצבת הטיפול בעיות האקוטיות של החברה הערבית בראש סולם העדיפויות הלאומי, ולא פחות חשוב מזה אימוץ שיח מכיל כלפי הציבור הערבי ונציגיו – כל אלה יחזקו את האמון של הציבור הערבי בכנסת. חלק גדול מהשינוי מצוי בפן הרטורי: התייחסות לאזרחים הערבים באופן קולקטיבי כדרך שעשתה ממשלת רבין־פרס בשנים 1992–1996 (במקום השימוש במונחים הארכאיים "מיעוטים" או "לא־יהודים") עשויה בפני עצמה לחזק את אמון הציבור הערבי בשיתוף הפעולה עם המפלגות היהודיות הגדולות.

השינויים הללו עשויים להעלות את ערכו של המשחק הפרלמנטרי בעיני האזרחים הערבים. ממהלך כזה תצאנה נשכרות לא רק המערכת הפוליטית הערבית אלא גם הדמוקרטיה הישראלית והחברה בכללותה.

ה ק ד מ ה

בשני העשורים האחרונים שיעור ההשתתפות הממוצע של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת נמוך באופן מובהק בהשוואה לשיעור ההשתתפות הממוצע שלהם בעבר. בבחירות לכנסת ה־21, שנערכו ב־9 באפריל 2019, נרשם שפל היסטורי כאשר שיעור ההצבעה ביישובים הערביים עמד על 49.2% בלבד. בבחירות לכנסת ה־22, שנערכו ב־17 בספטמבר 2019, עלה שיעור ההצבעה ב־10% והגיע ל־59.2%, ואילו בבחירות לכנסת ה־23, שנערכו ב־2 במרץ 2020, עלה שיעור ההצבעה ל־64.8%. בעקבות העלייה הניכרת בשיעור ההצבעה, ולאור העובדה שהרשימה המשותפת זכתה בבחירות שנערכו בספטמבר ב־13 מושבים בכנסת ובבחירות שנערכו במרץ בהישג היסטורי – 15 מושבים, שררה בציבור הערבי תחושת סיפוק לא מעטה. תחושה זו מצאה את ביטוייה, למשל, בסקר מדד הקול הישראלי שנערך שבוע ימים לאחר הבחירות שנערכו בספטמבר: 56.5% מהנשאלים הערבים (ו־77% ממצביעי הרשימה המשותפת), לעומת 31.1% בלבד מהנשאלים היהודים, הביעו אז שביעות רצון מתוצאות הבחירות. לא פחות מעניינת היא העובדה ששיעור האופטימיים בקרב הנשאלים הערבים באשר למצב השלטון הדמוקרטי בישראל הגיע ל־42%, הרמה הגבוהה ביותר מאז הוצגה השאלה לראשונה בסקרי מדד הקול הישראלי.¹

1 לשם השוואה, במדד הקול הישראלי לחודש מאי, שנערך לאחר הבחירות לכנסת ה־21, ירד שיעור האופטימיות בקרב הערבים באשר למצב השלטון הדמוקרטי בישראל לשפל של 25% בלבד. נחוני סקר מדד הקול הישראלי לספטמבר נאספו בחאריכים 22–24 בספטמבר 2019. גודל המדגם היה 757 איש (606 יהודים, 151 ערבים), וטעות הדגימה 3.7%. לחוצאות המלאות של הסקר ראו באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ואולם אלמלא נערכו הבחירות לכנסת ה־22 ולכנסת ה־23 דווקא אחרי השפל ההיסטורי של הבחירות באפריל ניתן היה לטעון, במידה רבה של צדק, שהציבור הערבי אינו ממהר לחזור לכנסת. לכל הפחות אפשר לומר כי מדובר ב"חזרה זהירה". שיעור ההצבעה ביישובים הערביים בבחירות האחרונות היה גבוה רק במידה מעטה משיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה־20 (63.5%), כאשר הרשימה המשותפת הוקמה בפעם הראשונה. לתופעת ההשתתפות הנמוכה (יחסית) של האזרחים הערבים בבחירות יש לא מעט סיבות, והן זכות לדיון מעמיק במחקר שלפנינו.

הרלוונטיות של הדיון בהתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת קמה ומתחדדת בעת הזו לא מעט בזכות צירוף של נסיבות. רצה הגורל ולראשונה בהיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל נערכו שלוש מערכות בחירות בסמיכות זו לזו. להלכה מדובר בשלוש מערכות בחירות שכל אחת מהן עומדת בפני עצמה, אלא שלמעשה בתודעה הציבורית הבחירות לכנסת ה־23, שנערכו ב־2 במרץ 2020, והבחירות לכנסת ה־22, שנערכו ב־17 בספטמבר 2019, נתפסו כסיבובים חוזרים של הבחירות לכנסת ה־21, שנערכו ב־9 באפריל 2019. תחושה זו מתבססת לא רק על העובדה שמספר בעלי הזכות לבחור והרכבם הדמוגרפי נותר כמעט ללא שינוי,² אלא גם על הדמיון הרב מאוד של הנסיבות הפוליטיות והחברתיות שבצילן נערכו שלוש מערכות הבחירות האלה, שכן המערכת הפוליטית בישראל הייתה מצויה בתקופת מעבר שהשתרעה על פני חודשים אחדים. לפיכך הדיון הציבורי בחברה הערבית בשאלת ההשתתפות בבחירות לכנסת ויעדי המאבק הפוליטי, אשר בדרך כלל היה מתנהל תקופה מוגדרת וקצרה יחסית לקראת בחירות הממששות לבוא, התנהל הפעם תקופה ממושכת יחסית ובתדירות גבוהה יותר מבעבר. תרמה לכך העובדה ששיעור ההצבעה של האזרחים הערבים בבחירות שנערכו באפריל ירד לשפל חסר תקדים. משום כך הדיון הציבורי בעצם השתתפותם של הערבים בבחירות ושילובם בפוליטיקה הישראלית היה ער יותר מבעבר. השנה החולפת הייתה אפוא "שנת בחירות" במלוא מובן המילה.

2 6,339,729 בבחירות לכנסת ה־21 לעומת 6,395,360 בבחירות לכנסת ה־22, גידול של 0.87% בלבד. נחוניי ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־22.

תקופה ממושכת יחסית שבה עומדות סוגיות פוליטיות לדיון ציבורי מעמיק משמשת קרקע פורייה למחקר על אודות סוגיות אלה. לא מעט סקרי דעת קהל הנוגעים להשתתפות בבחירות לכנסת נערכו בשנה החולפת בקרב ציבור הבוחרים הערבי. סקרים אלה מבקשים בדרך כלל לענות על שאלות קצרות טווח, כגון מה יהיה שיעור ההצבעה ברחוב הערבי ולמי ייתנו האזרחים הערבים את קולם ביום הבחירות. בצד זאת בודקים הסקרים אילו סוגיות עומדות על סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי, ואילו שינויים פוליטיים בטווח הזמן הארוך עשויים להשפיע על התנהגות הבוחר הערבי. מדובר בסוגיות עומק שבהכללה ניתן לחלקן לשתי קטגוריות: (1) סוגיות הקשורות למערכת הפוליטית הערבית גופא, כגון פרשת הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת או השאלה אם יש להקים מפלגה ערבית חדשה; (2) סוגיות הנוגעות למערכת הפוליטית הכללית בישראל, כגון מדיניות הממשלה כלפי הציבור הערבי – ובמיוחד סוגיית השוויון לאזרחים הערבים – וכן שאלת השיתוף של מפלגות ערביות או חברי כנסת ערבים בקואליציה ממשלתית.

סוגיית השוויון עלתה בשנה האחרונה לכותרות בעקבות אישור חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (חוק הלאום) בכנסת ביום 19 ביולי 2018. שבע שנים לאחר שח"כ אבי דיכטר הניח לראשונה את הצעת החוק על שולחן הכנסת, ובצל פולמוס פוליטי וציבורי נוקב בין תומכי החוק למתנגדיו, אושר חוק הלאום בכנסת ברוב של 62 תומכים לעומת 55 מתנגדים. הדיון בגלגוליו של החוק, כמו גם בעמדות התומכים בו והמתסייגים ממנו, נעשה בצורה נרחבת במקומות אחרים ולכן אין הכוונה להרחיב על כך את הדיון במחקר שלפנינו.³ בכל זאת כאן המקום לציין כי אחת מנקודות המחלוקת הקשורות בחוק נוגעת להיעדרו של ערך השוויון מן הנוסח הסופי שלו. השאלה העומדת לדיון איננה אם בדיון נערך ערך השוויון מן החוק או לא, אלא אילו השלכות עשויות להיות לפרשת חוק הלאום על ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים.

3 לסיכום ממצה של הטיעונים בעד החוק ראו "מה שרציתם לדעת על חוק הלאום ולא העזתם לשאול", אתר פורום קהלת, 11.7.2018. סקירה ביקורתית ממצה על החוק מופיעה אצל קרמניצר ופוקס, 2015. וראו גם Inter-Agency Task Force on Israeli Arab Issues (IATF), "Basic Law: Israel as the Nation State of the Jewish People: Discourse and Implications for the Arab Citizens of Israel," July 27, 2018

מטרתו של המחקר לשפוך אור על ההתנהגות הפוליטית של הבוחרים הערבים ועל שיקולי ההצבעה וההשתתפות שלהם בבחירות לכנסת. לפני שנים אחדות פורסם מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה קובץ מאמרים שעסק בדפוסי ההתנהגות הפוליטית של הבוחר הישראלי, מתוך התמקדות בגורמים לירידה בשיעורי ההשתתפות בבחירות כתופעה כלל-ארצית (אטמור ופרידברג, 2015). הקובץ הוא התייחס בעיקר לתופעות פוליטיות בקרב האזרחים היהודים במדינה, והדיון באזרחים הערבים היה חלקי. המחקר שלפנינו מבקש אפוא להשלים את המלאכה: למקד את הדיון באוכלוסיית המצביעים הערבים ולדון בשאלת השתתפותם בבחירות מתוך פרספקטיבה רחבה.

המחקר מבקש לענות על השאלות האלה: מהם שיקולי הבוחר הערבי אשר משפיעים לחיוב או לשלילה על סיכויי ההצבעה שלו? האם שיעורי ההצבעה הנמוכים של הציבור הערבי בבחירות בשנים האחרונות, ובמיוחד בבחירות שנערכו באפריל 2019, מלמדים על החרמה מכוונת של הבחירות ועל שינוי באסטרטגיה הפוליטית שלו בהשוואה לעבר? האם יש בציבור הערבי עניין בהקמת מסגרות פוליטיות חוץ-פרלמנטריות כחלופה להשתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת? היכן נמצא המפתח לשינוי תפיסת האזרחים הערבים את האפקטיביות הפוליטית שלהם – האם הוא טמון בשינויים פנימיים במערכת הפוליטית הערבית עצמה או בשינויים חיצוניים הנוגעים למערכת הפוליטית הישראלית? באופן ממוקד יותר ועל רקע העובדה שמערכות הבחירות לכנסת ה-21 ולכנסת ה-22 נערכו בשנה שחלפה מאישור חוק הלאום בכנסת: האם האיהשתתפות בבחירות (או החרמתן) הייתה תגובת נגד של הציבור הערבי לאישור חוק הלאום, או שמא קיימים גורמי עומק אחרים המסבירים את שיעורי ההשתתפות הנמוכים של האזרחים הערבים בבחירות האלה? אילו השפעות יש לסוגיית חוק הלאום על שיקולי ההצבעה של הציבור הערבי בישראל?

המקורות העיקריים של המחקר הם נתונים מסקרי דעת קהל שנערכו בקרב הציבור הערבי בישראל בשנים האחרונות מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה, מכוני מחקר אחרים וארגוני חברה אזרחית העוסקים שנים רבות בחקר האוכלוסייה הערבית בישראל. דגש מיוחד הושם על ניתוח מעמיק של סקרים שנערכו בתקופת שתי מערכות הבחירות לכנסת במהלך 2019, לרבות נתונים גולמיים שטרם נעשה בהם שימוש עד כה. עיבוד הנתונים הללו נעשה לראשונה במסגרת המחקר הזה. המחקר מתבסס גם על ראיונות עומק שערך המחבר

עם כמה אישי ציבור ערבים, שלהם נגיעה ישירה ועמוקה לתמורות הפוליטיות הפוקדות את החברה הערבית בישראל: חבר כנסת מכהן, ראש עיר מכהן, עובד מדינה בתפקיד ציבורי בכיר, קצין צה"ל בכיר במיל", פעיל ותיק באחד מארגוני החברה האזרחית המובילים בארץ בתחום יחסי יהודים-ערבים בישראל, ופעיל פוליטי בכיר בוועד להחרמת הבחירות (שמות המרואיינים ותפקידיהם מפורטים בנספח למחקר). הראיונות נערכו בחודשים אפריל-מאי 2019, שבועות אחדים לאחר הבחירות לכנסת ה-21 ולפני ההחלטה על פיזור הכנסת ועל עריכת בחירות לכנסת ה-22. בצד זאת נשען המחקר על ספרות מחקרית ענפה העוסקת בהשתתפות פוליטית של מיעוטים לאומיים ואתניים במדינות דמוקרטיות בעולם (בעיקר באירופה), ובהשתתפות הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל.

המחקר שלפנינו הוכן במהלך 2019, וכתיבתו ועריכתו נחתמו עוד לפני שהוחלט על קיום מערכת הבחירות לכנסת ה-23, שנערכה במרץ האחרון. לפיכך המחקר אינו עוסק בניתוח תוצאות הבחירות האחרונות ואף לא בהתנהגות הבוחרים הערבים לקראתן. עם זאת, לקראת פרסומו נעשה מאמץ לעדכן ככל שניתן את הנתונים המופיעים בו כך שיכללו גם את תוצאות הבחירות לכנסת ה-23.

ההשתתפות בבחירות הכלליות לפרלמנט במדינות דמוקרטיות

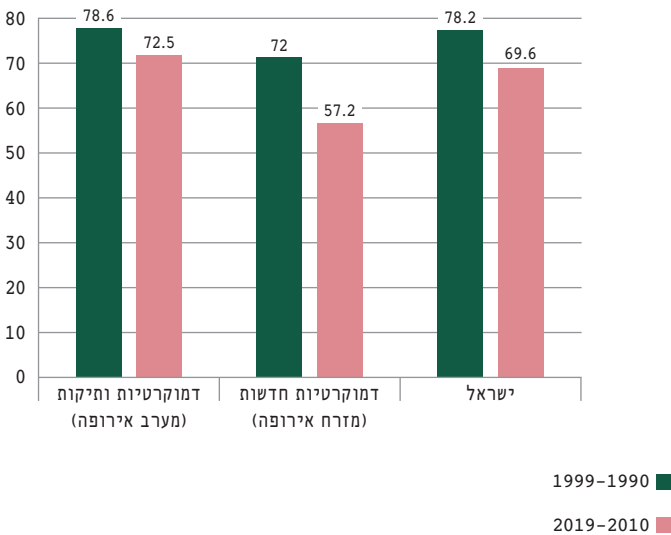
משטר דמוקרטי של מדינה יונק את הלגיטימציה שלו מהשתתפות כל קבוצות האוכלוסייה בבחירות כלליות לפרלמנט. רוברט דאל, חוקר ידוע שתרם רבות להבנת משמעות המושג "דמוקרטיה" בעת הנוכחית, קובע כי אחד מעקרונות היסוד להגדרתו של משטר "דמוקרטיה" הוא עקרון ההשתתפות האפקטיבית: לכל אחד מהחברים בהתאגדות חברתית עומדת הזכות להביע את דעתו על מנת להשפיע על סדר היום הפוליטי של אותה התאגדות, ולכל אחד מהקולות יש משקל זהה בקביעת סדר היום הפוליטי (דאל, 2002: 39-47). שאלת ההשתתפות הפוליטית של מיעוטים לאומיים או אתניים בבחירות כלליות לפרלמנט במדינות דמוקרטיות מעסיקה חוקרים לא מעטים. הסיבה לכך היא שבמקרים רבים רמת ההשתתפות של מיעוטים בתהליך הפוליטי העיקרי במדינה – הבחירות לפרלמנט – נמוכה בהשוואה לרמת ההשתתפות של כלל האוכלוסייה. השאלה היא האם ניתן להסביר רמה נמוכה של השתתפות פוליטית בקרב מיעוטים פשוט באדישות פוליטית, או שמא יש גורמים אחרים המסבירים תופעה זו?

באופן כללי יש לומר ששיעור ההשתתפות בבחירות כלליות במדינות דמוקרטיות נמצא במגמת ירידה בשני העשורים האחרונים. עופר קניג בחרן את שיעור ההצבעה הממוצע ב־21 מדינות דמוקרטיות ותיקות ברחבי העולם על פני חמישה עשורים (1961 עד 2012). על פי מחקרו, ב־17 מדינות נמדד שיעור ההצבעה הממוצע הנמוך ביותר בעשור הראשון של שנות האלפיים (2001-2010) (קניג, 2013). אכן, לפי נתוני International IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance), שיעור ההצבעה הממוצע בבחירות שנערכו במדינות דמוקרטיות באירופה בעשור האחרון (2010-2019) נמוך במובהק מן השיעור הממוצע בשנות התשעים, שני עשורים קודם לכן (1990-1999). במשטרים דמוקרטיים ותיקים, שנוסדו בסוף שנות הארבעים לאחר מלחמת העולם השנייה (בעיקר במערב אירופה), נרשמה ירידה מסוימת בשיעור ההשתתפות הממוצע בבחירות. במשטרים דמוקרטיים חדשים, שנוסדו בראשית שנות התשעים לאחר קריסת הגוש הקומוניסטי והתפרקותה של יוגוסלביה, נרשמה ירידה תלולה יותר. וכך בעוד שבמשטרים הדמוקרטיים הוותיקים במערב אירופה שיעור

ההצבעה הממוצע בעשור החולף נמוך ב-6.1% משיעור ההצבעה הממוצע בסוף שנות התשעים (72.5% לעומת 78.6%, בהתאמה), שיעור ההצבעה הממוצע במשטרים הדמוקרטיים החדשים במזרח אירופה נמוך ב-14.8% בהשוואה בין שתי התקופות (57.2% לעומת 72.0%, בהתאמה).⁴ בישראל נרשמה ירידה בשיעור ההצבעה הממוצע בין שתי התקופות בשיעור 8.6% (69.6% לעומת 78.2%, בהתאמה).

חרשים 1

שיעורי השתתפות ממוצעים בבחירות הכלליות בישראל ובמדינות הדמוקרטיות באירופה (%)

כיצד ניתן להסביר את הירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות? קניג מציע שני הסברים. הסבר אחד לתופעה קשור לשינויים חברתיים שחלו במדינות המערב.

4 עיבוד נחונים מחוך Voter Turnout Database באחר International Institute for Democracy and Electoral Assistance

מבחינת האזרח הפשוט הבחירות הפכו לגורליות פחות מבעבר, בעיקר בשל התרופפות המתחים הבין־מעמדיים שאפיינו את התחרות הפוליטית בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה. בעקבות זאת פחתה השפעת תוצאות הבחירות על חיי היום־יום של האזרח. הסבר אחר מתמקד בהתנהגות הפוליטית של מהגרים שנקלטו במדינות המערב ונכללו במניין בעלי זכות הבחירה. הללו נוטים להשתתף בשיעורים נמוכים בהשוואה לכלל האוכלוסייה הן משום שהם מגיעים בדרך כלל ממדינות חסרות מסורת דמוקרטית, כמו ארצות האסלאם או מדינות הגוש הסובייטי לשעבר, והן מחמת קשיי הקליטה שלהם במדינה הקולטת. קשיים אלה מלווים בדרך כלל בניכור כלפי המדינה ומוסדותיה הייצוגיים (קניג, 2013).

יצחק גל־נור ודנה בלאנדר מסבירים כי השתתפות פוליטית בבחירות מושפעת מכמה גורמים כגון התרבות הפוליטית, עוצמתה של החברה האזרחית, מידת האמון במוסדות הפוליטיים, המבנה המוסדי (כגון מערכת המפלגות או שיטת הבחירות), וכן המשאבים האישיים של האזרחים (מצב חברתי־כלכלי ורמת השכלה). במדינות רבות ניכרת ירידה בעוצמתה של המדינה ובצמצום תפקידיה החברתיים בעקבות שורה של התפתחויות, למשל הנטייה להדגיש את הפרט ואת קהילתו הקרובה, תהליכי ההפרטה, והתמורות הטכנולוגיות שביטלו את המונופולין של המדינה בתחומים רבים. היחלשות מוסד המדינה מלווה בצורות התארגנות חלופיות, בעיקר בחברה האזרחית ובתקשורת החברתית, ובגיוון ערוצי ההשתתפות הפוליטית. כמו כן במרבית מדינות המערב חלה שחיקה מתמשכת באמון הציבור בנבחרים הפוליטיים ובמוסדות המדינה. אין הכוונה שהאמון בדמוקרטיה עצמה פחת, אלא שהצמצם האמון בבלעדיות של המוסדות הפוליטיים בהפעלת הדמוקרטיה וביכולתם להתמודד עם האתגרים המונחים לפתחם, ובשל כך חל שינוי באופיין של המפלגות. בראשית המאה העשרים במרבית מדינות מערב אירופה המפלגות היו קהילות פוליטיות מובחנות שנסענו על קהל בוחרים הומוגני ונאמן ומילאו פונקציות חברתיות ופוליטיות חשובות, ואילו לקראת סוף המאה הן נעשו למפלגות שלד חסרות מצע ברור, דיוקן חברתי ייחודי וקהל מצביעים נאמן. הן ויתרו על הפונקציות החברתיות שלהן לטובת קבוצות אינטרס ובחרו להתמקד בתפקידן הפוליטי הצר: בחירת ההנהגה. משום כך חלה התרחקות של המפלגות מהמצביעים (גל־נור ובלאנדר, 2013: 417–474).

ניר אטמור מציע הסבר נוסף לירידה בשיעור ההצבעה בבחירות במדינות דמוקרטיות: הסבר בין־דורי. בקרב צעירים חזקה יותר הנטייה שלא להשתתף בבחירות, בעוד שבקרב מבוגרים נשמרת מגמת ההשתתפות בבחירות. לתופעה זו כמה פירושים. ראשית, צעירים מגלים כיום פחות עניין בפוליטיקה בהשוואה למבוגרים. שנית, זירת הפעילות הפוליטית השתנתה. אזרחים רבים, צעירים בעיקר, משתתפים בדיונים פוליטיים בזירה הווירטואלית מתוך מחשבה שפעילות מקוונת (חתימה על עצומות למשל) עשויה להשפיע יותר מהצבעה בבחירות (אטמור, 2015).

מדוע הירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות היא מקור לדאגה? אטמור מצביע על כמה סיבות לכך. ראשית, אי־השתתפות בבחירות, ובמיוחד אם מדובר בתופעה פוליטית רחבת היקף, עלולה להחליש את מוסדות הייצוג הנבחרים ולהעמיד בספק את סמכותם של המנהיגים לקבל החלטות ולהוציאן לפועל. היא מונעת מנציגי הציבור מידע חיוני על רצונם ועל דרישותיהם של האזרחים, ואיננה מספקת להם משוב אם תפקודם ראוי לשבח או דווקא לביקורת. שנית, אי־השתתפות בבחירות מחלישה את רמת הייצוגיות של המערכת הדמוקרטית, כאשר קבוצות חלשות מסוימות בחברה – כגון נשים, מיעוטים אתניים או תושבי הפריפריה – נמנעות מהצבעה. שלישית, הימנעות מהצבעה עלולה גם להשפיע על חלוקת העוצמה הפוליטית בחברה, ולפתוח פער ניכר בין רצון האזרחים לבין חלוקת העוצמה הפוליטית בבית הנבחרים (שם).

דורון נבות מספק אף הוא תחזית קודרת בעקבות הירידה במעמדה של הדמוקרטיה בשנים האחרונות. לדבריו בכל חברה שמוגדרת דמוקרטית יש רוב מסיבי של אזרחים "רגילים" שקולם אינו נשמע. הכוונה לאזרח רגיל מן השורה שהוא איננו נבחר ציבור, עיתונאי בכיר, טייקון או ראש ועד עובדים גדול. קולו של האזרח הזה אינו נשמע, הוא מתקשה מאוד לשנות את המציאות, והוא הולך ונעשה מודע יותר ויותר למגבלה זו. על רקע זה מזהיר נבות כי משבר הדמוקרטיה עלול להוביל לכיוון שאינו מיטיב עם האזרח, ובהמשך לכך להחרפת סכסוכים חברתיים ולאלימות (נבות, 2019).

השתתפות בבחירות בקרב מיעוטים לאומיים ואתניים במדינות דמוקרטיות

אחד הגורמים העלולים לפגום ברמת המעורבות וההשתתפות הפוליטית של מיעוטים הוא היותם חשופים לכמה צורות של אפליה מצד הרוב. מחקר שנערך על ההתנהגות הפוליטית של מיעוטים אתניים בבריטניה מציע בהקשר זה כמה תאוריות הנוגעות להשתתפות פוליטית על מנת להסביר מדוע המעורבות הפוליטית של מיעוטים נמוכה יחסית לכלל האוכלוסייה (Sanders et al., 2014). על פי תאוריית הבחירה הרציונלית (rational choice theory), אזרחים נוטים להיות מעורבים מבחינה פוליטית ככל שמעורבות זו מביאה לתוצאות משביעות רצון מבחינתם. המעורבות מתבטאת בנכונות גבוהה יותר להצביע, להזדהות עם מפלגה ולתחושה של חובה אזרחית. בד בבד פוחתת הנטייה לתמוך באלימות פוליטית. מנגד, התחושה שהמשחק הפוליטי המרכזי (mainstream politics) אינו מניב תוצאות משביעות רצון עלולה להוביל לרמה נמוכה יותר של מעורבות פוליטית ואף לתמיכה גבוהה יותר באלימות פוליטית. לפי תאוריית המוביליזציה הקוגניטיבית (cognitive mobilization theory), ככל שהאנשים משכילים יותר כך הם נעשים מעורבים יותר ומודעים לזכויות האזרח שלהם. לכן גם אם בני הדור הראשון של המיעוטים בבריטניה, שהיגרו אליה, הפגינו התלהבות מהמשחק הדמוקרטי הנוהג במדינה, בני הדור השני, שרמת השכלתם גבוהה משל הוריהם, מעורבים פחות משום שהם גם חוו על בשרם אפליה מתמשכת, התפכחו והעלו את רף הצפיות שלהם. לפי תאוריית הקיפוח היחסי (relative deprivation theory), אנשים המאמינים שהם אינם מקבלים את חלקם מן המערכת הפוליטית בצורה הוגנת נוטים לפתח תסכול ויאוש מהמערכת, ועקב כך פוחתת נטייתם למעורבות פוליטית. על פי עורכי המחקר תאוריות אלה מסבירות התנהגות פוליטית בקרב כל הקבוצות בחברה, רוב ומיעוט, אולם במקרה של מיעוטים יש להביא בחשבון שהתנהגותם הפוליטית מושפעת גם ממערכת של חוויות וערכים תרבותיים ייחודיים להם, שמבדילה בינם לרוב האוכלוסייה. עורכי המחקר מצביעים על כך שמעורבותם של המיעוטים בבריטניה (בעיקרם מוסלמיים) במשחק הפוליטי נמוכה בהשוואה לממוצע המקובל במישור הכלל-ארצי. הסיבה לכך, לטענתם, היא שהשתתפות הפוליטית של המיעוטים האלה

מושפעת מחוויות הנגזרות מתוך תחושת האפליה שלהם ומתוך הפערים התרבותיים בינם לבין הרוב במדינה.

האם תחושת אפליה של קבוצת מיעוט מתורגמת בהכרח להשתתפות פוליטית נמוכה מצידו? לאו דווקא. קסרה אוסקואי מנתח את הקשר בין תחושת השייכות לחברה לבין התנהגות פוליטית מקובלת המתבטאת בהשתתפות בבחירות (Osokooi, 2018). הוא מבחין בין שני סוגים של אפליה: אפליה פוליטית (political discrimination) ואפליה חברתית (societal discrimination). אפליה פוליטית מתבטאת בחוקים, מדיניות או קמפיילים פוליטיים מטעם גורמים ממלכתיים או פרטיים שמטרתם לשלול משאבים או זכויות מאנשים מחמת השתייכותם לקבוצת אוכלוסייה מסוימת. אפליה חברתית מקורה בציבור הרחב, והיא גלויה פחות מאפליה פוליטית. היא מתבטאת באנטגוניזם, איומים ואלימות מילולית ופיזית בין קבוצות אוכלוסייה שונות במרחב הציבורי. אוסקואי מציין שבדרך כלל המערכת הפוליטית הכללית נוטה להיות מזוהה עם הרוב הדומיננטי בחברה ולעיתים, בין שהדבר נעשה במתכוון ובין שלא, היא משרתת יותר את צורכי הרוב מאשר את צורכי המיעוט. לטענתו אפליה פוליטית המתרחשת במשטרים דמוקרטיים דווקא מניעה את האנשים לפעול במשותף נגד מוסדות או גופים שפוגעים בעקרון השוויון. לעומת זאת, אפליה חברתית מחלישה את תחושת השייכות לחברה בכללותה. היא עלולה לגרום לבני קבוצת המיעוט לאבד אמון בתועלת הגלומה בכלים הדמוקרטיים המקובלים ולהקטין את מידת נכונותם לצאת לפעילות פוליטית. הסיבה לכך היא הקשר שבין תחושת השייכות לבין ההתנהגות הפוליטית: תחושת השייכות נפגעת עקב אפליה, ולכן קבוצת אנשים שאינה מרגישה חלק אינטגרלי מהחברה בכללותה, חבריה אינם מתלהבים להשקיע את כוחם בפעילות הפוליטית המקובלת שהיא השתתפות בבחירות.

מה בכל זאת מניע קבוצת מיעוט (אתני) לצאת ולפעול נגד אפליה? אוסקואי מציג שני הסברים. לפי הסבר אחד, קבוצת אנשים עשויה לצאת לפעילות פוליטית כאשר מצב פוליטי נתפס כמאיים בעיניה. האיום הנתפס מניע את חבריה לצאת ולהגן על הזהות, על הערכים ועל האינטרסים שלהם. לפי הסבר אחר, תחושה של זהות משותפת, שותפות גורל וההבנה שהמערכת הפוליטית אינה הוגנת כלפי חברי הקבוצה הנפגעת דווקא עשויים להגביר את המעורבות הפוליטית שלהם. וכך גם אם המיעוטים אינם רוחשים אמון רב למערכת הפוליטית שהם

פועלים בתוכה, הם נחלצים לפעולה פוליטית על מנת להתמודד עם חוסר הגינות שיטתי מצד המערכת.

האם מציאות של חברה משוסעת על רקע אתני או לאומי משפיעה לרעה על ההשתתפות הפוליטית של קבוצות מיעוט? במחקר שבחן דפוסי השתתפות פוליטית בשש מדינות בבלקן בשנים 2003–2004 – כעשור לאחר הקמתן בעקבות פירוקה של יוגוסלביה – נבדקה השאלה אם קיימים הבדלים ברמת השתתפות הפוליטית על פי קווי הפרדה אתניים (Tavčar Krajnc, Flere, and Kirbiš, 2012). המדינות שנבדקו הן בוסניה והרצגובינה, קרואטיה, מקדוניה, קוסובו, מונטנגרו וסרביה. המחקר בדק שני מדדים: הצבעה בבחירות הארציות והשתייכות למפלגות. בתחום ההשתתפות הפוליטית בבחירות נמצא במחקר כי בארבע מתוך שש המדינות שנבדקו – קרואטיה, קוסובו, מונטנגרו ובוסניה והרצגובינה – המיעוטים האתניים במדינות אלה הפגינו רמה נמוכה יותר של השתתפות בבחירות. הפערים המובהקים ביותר נרשמו בקרואטיה (81.7% מהרוב לעומת 74.7% מהמיעוט השתתפו בבחירות) ובקוסובו (87.8% מהרוב לעומת 73.8% מהמיעוט), ובמידה מסוימת גם במונטנגרו (81.6% מהרוב לעומת 80.3% מהמיעוט) ובבוסניה והרצגובינה (58.1% מהרוב לעומת 56.9% מהמיעוט). במונטנגרו ובבוסניה והרצגובינה הסיבה לכך הייתה אי־שביעות רצונם של המיעוטים (בעיקר סרבים) מהמעמד שלהם במדינה. במדד של השתייכות למפלגות, רק בשלוש מדינות נמצאו הבדלים לטובת הרוב במדינה: מונטנגרו (22.9% מהרוב לעומת 21.0% מהמיעוט השתייכו למפלגות), קרואטיה (7.9% מהרוב לעומת 3.2% מהמיעוט, בהתאמה) וסרביה (11.6% מהרוב לעומת 9.6% מהמיעוט, בהתאמה). בצד זאת, עורכי המחקר מציינים כי הממצא הבולט ביותר הוא השיעור הגבוה יחסית של השתתפות בבחירות בשש המדינות שנבדקו בהשוואה לשאר מדינות אירופה. הסיבה לכך, לדעתם, היא שמדובר בישויות פוליטיות חדשות יחסית ורוב האוכלוסייה בהן חדרת רצון להשפיע על דרכה הפוליטית של המדינה. עורכי המחקר מסיקים כי המיעוטים האתניים בבלקן מגלים רמת מעורבות פוליטית גבוהה יותר בהשוואה לקבוצות מיעוט במדינות אחרות במערב אירופה. ההסבר שהם מציעים הוא שההיסטוריה של קונפליקטים אתניים במדינות הבלקן משמשת זרז ותמריץ למיעוטים להיות מעורבים בפעילות פוליטית ממוסדת במדינותיהם.

אכן, מתברר שיש הבדל מהותי בהתנהגות הפוליטית של מיעוטים מקוריים לבין מיעוטים שאינם מקוריים, כלומר כאלה שהתהוו כקהילות מיעוט אתני עקב הגירה לארץ אחרת. מחקרים אחדים על אודות ההתנהגות הפוליטית של מיעוטים לא מקוריים במדינות שונות באירופה מלמדים שמיעוטי מהגרים (למשל בגרמניה) או כאלה שאינם נהנים ממעמד אזרחי מוגדר (כמו באסטוניה ולטביה) מפגינים בדרך כלל רמה נמוכה יותר של מעורבות פוליטית בהשוואה לרוב האוכלוסייה או בהשוואה למיעוטים מקוריים, שהם בדרך כלל מיעוטים לאומיים, אתניים או ילידיים (Diehl and Blohm, 2001; Kallas, 2008).

גורם נוסף המשפיע על ההשתתפות הפוליטית של קבוצת מיעוט הוא השאלה באיזו מידה נתפסת המערכת הפוליטית כלגיטימית בעיני המיעוט. רבקה קוק מסכמת שלוש מסקנות מרכזיות שעולות מתוך הספרות המחקרית העוסקת בסוגיות אלה (Kook, 2017). ראשית, המערכת הפוליטית יכולה למלא תפקיד מרכזי בחיזוק הלגיטימציה של עצמה בעיני ציבור הבוחרים; שנית, הלגיטימציה יכולה להתחזק באמצעות מתן ייצוג פוליטי לקבוצות מיעוט אתני; שלישית, הייצוג צריך להיות הולם ויחסי כדי שקבוצות האוכלוסייה השונות ירגישו שההוות שלהן מיוצגת במוסדות הפוליטיים. מכאן קוק מסיקה שמערכות פוליטיות שמתקיים בהן ייצוג הולם למיעוט מסוגלות לענות טוב יותר על הצרכים ועל הדרישות של מיעוטים הסובלים מהדרה. קוק מציגה מסקנה נוספת מהספרות המחקרית העוסקת במדינות דמוקרטיות שקיים בהן סכסוך אתני: קיומו של מנגנון חלוקת כוח (power-sharing) עשוי לרכך סכסוכים אתניים. מנגנון כזה מבוסס על ייצוג יחסי, מערכת מרובת מפלגות, ואחוז חסימה נמוך. הכללת מפלגות אתניות בתוך הרשות המחוקקת, כמו גם בקואליציות הממשלתיות, מסייעת בריכוך סכסוך אתני, שכן שיתופם של מנהיגים מקבוצת המיעוט במעגל קבלת ההחלטות מעודד אותם לשתף פעולה עם מנהיגים אחרים. בכך מתחזקת הלגיטימציה של המערכת הפוליטית בעיני מרכיביה.

אמל ג'מאל תולה את ההסבר להשתתפות פוליטית נמוכה של המיעוט במקרים שבהם האי־שוויון הפוליטי מובנה בתוך המערכת הפוליטית (ג'מאל, 2006). לדבריו בחברות לא־הומוגניות קבוצת אוכלוסייה מסוימת עשויה להיות בעלת מעמד כה דומיננטי, שהוא מאפשר לה לנכס את מוסדות הייצוג הדמוקרטי ולהתנות את הייצוג הפוליטי של קבוצות אוכלוסייה אחרות בקבלת התכנים והאינטרסים הפרטיקולריים של קבוצת האוכלוסייה הדומיננטית. במקרה כזה

הייצוג הפוליטי של הקבוצות הלא־דומיננטיות הופך לייצוג צורני בלבד ונעדר כל אפקטיביות. בעקבות זאת ההשתתפות במוסדות הייצוג האלה הופכת לכלי להגבלת מרחב החשיבה וההתבטאות של הקבוצות הלא־דומיננטיות באוכלוסייה. הן סובלות מייצוג חסר ולא אפקטיבי, שכן הן אינן שותפות אמיתיות להכרעות פוליטיות. ג'מאל מטעים שהאי־שוויון המובנה לתוך מסגרות הייצוג, שעה שמסגרות אלה אמורות לבטא את השתתפות האזרחים בעיצוב אורחות חייהם, הופך לסוג של שליטה, במיוחד כאשר האי־שוויון מעוגן במשמעויות אידאולוגיות המשמרות את קיומו. עקב כך נקלעת הקבוצה החלשה למלכוד: מחד גיסא, ההשתתפות במערכת פוליטית שאיננה מאפשרת לה ייצוג אפקטיבי פירושה הסכמה שבשתיקה לכללי המשחק הקיימים ומתן לגיטימציה לתת־ייצוג ולחוסר האפקטיביות שלה. מאידך גיסא, ויתור על השתתפות במערכת הפוליטית פירושו ויתור מראש על כל ניסיון לשנות את המצב, ומכאן קצרה הדרך לאדישות פוליטיות העלולה לפורר את החברה. על כך מוסיף ג'מאל שהקבוצה הדומיננטית עלולה להשתמש בהימנעות הקבוצה החלשה מהשתתפות ככלי ניגוח על חוסר יוזמה פוליטית.

לסיכום, מיעוטים אתניים ולאומיים עשויים להיות חשופים לכמה צורות של אפליה, אולם אפליה כשלעצמה אינה מדכאת את המוטיבציה שלהם להשתתף בפוליטיקה הפרלמנטרית המקובלת. גם העובדה שהמערכת הפוליטית מתנהלת בצל שסע לאומי או אתני אינה מקטינה את מעורבותם של המיעוטים במשחק הפוליטי. דווקא חסמים מבניים במערכת הפוליטית שבתוכה פועלים המיעוטים, כמו גם מידת הלגיטימציה של המערכת הפוליטית בעיני קבוצת המיעוט, פוגמים ברמת ההשתתפות הפוליטית שלהם.

ההשתתפות בבחירות בישראל

כפי שראינו לעיל, הירידה בשיעורי ההשתתפות בבחירות לכנסת בשני העשורים האחרונים מאפיינת את החברה הישראלית בכללותה. גל־נור ובלאנדר גורסים כי בתקופה זו חל שינוי בדפוסי ההשתתפות הפוליטית בישראל. בעוד בעבר היו שיעורי ההצבעה גבוהים בזכות עוצמתו של המנגנון הפוליטי וכוח הגיוס של המפלגות (מפא"י בעיקר), הרי כיום נחלש כוחן של המפלגות כערוצי התיווך

העיקריים במערכת הפוליטית. לעומתן התעצמה הפעילות הפוליטית בארגוני החברה האזרחית, וכן בהפגנות ובמחאות בנושאים מדיניים וחברתיים. גל־נור ובלאנדר סבורים שהאזרח הישראלי מגלה בדרך כלל עניין רב בפוליטיקה, אולם הנכונות שלו כיום להיות מעורב בפעילות פוליטית ממשית אינה גבוהה כמו בעבר. יש לכך כמה סיבות, והשתיים העיקריות הן: חוסר אמון במוסדות הפוליטיים ובפוליטיקאים, ותחושתם של האזרחים שאין להם יכולת השפעה פוליטית ממשית (גל־נור ובלאנדר, 2013: 417-474).

מיכאל פיליפוב מסרטט קווים לדמותו של "האדם הלא־מצביע" בבחירות בישראל (פיליפוב, 2015). על סמך ניתוח סקרי בחירות שנערכו בשנים 1969-2010 הוא מסיק כי עבור אזרחים רבים בישראל, יהודים וערבים כאחד, ההחלטה שלא להגיע לקלפי ביום הבחירות מתקבלת לפני הבחירות, והיא צעד מחושב ומגובש. יתרה מזו, בניכוי אילוצים הקשורים במגבלה פיזית להגיע לקלפי או בהחלטה ספונטנית שלא להצביע, מתברר כי במערכות בחירות שנערכו בשני העשורים האחרונים, גם שבוע לפני יום הבחירות כמעט רבע מן האזרחים בישראל לא היו בטוחים שיבואו לקלפי. פיליפוב מונה חמישה חסמים כלליים העומדים על דרך השתתפותו של האזרח הישראלי בבחירות לכנסת: (1) ספקנות באשר ליעילות הבחירות ותחושת אי־השפעה; (2) היעדר היצע פוליטי וחוסר עניין בתוצאות הבחירות; (3) חוסר עניין בפוליטיקה ובורות פוליטית; (4) היעדר הזדהות עם המדינה וגישה פסימית כללית בנוגע למצבה; (5) התרחקות האזרח מן המפלגות.

פיליפוב מצביע על שני גורמים עיקריים המאפיינים את האדם הלא־מצביע: הגורם הלאומי וגורם הגיל. הוא מסכים כי הגורם הלאומי מסביר יותר מכל גורם אחר את אי־השתתפות בבחירות. מחצית מבעלי זכות הבחירה באוכלוסייה הערבית אינם משתתפים בהצבעה. הסיבות לכך הן הזדהות חלשה עם מדינת ישראל, אי־אמון בסיסי במוסדות השלטון וזלזול בתהליך ההצבעה כמנוף לשוני כלשהו. לדעתו הייצוג החסר של הערבים בכנסת ביחס למשקלם באוכלוסיית המצביעים, שמקורו בין היתר בשיעור ההצבעה הנמוך שלהם לכנסת, תורם רק להנצחת המצב המשברי שבו תהליך קבלת ההחלטות במדינה מתנהל עם ייצוג שולי בלבד של העמדה הערבית.

בהתייחסות לגורם הגיל, ועל סמך ממצאי הסקרים, קובע פיליפוב כי צעירים בישראל (בגילים 18-30) נוטים להשתתף בבחירות פחות ממבוגרים. לתופעה זו שני הסברים: (1) בני הדור הצעיר מזהים דרכים אחרות, חדשניות ואפקטיביות יותר לדעתם, להשפיע על מקבלי ההחלטות – למשל באמצעות פעילת ענפה במרחב הווירטואלי; (2) הצעירים גדלים ומתחנכים באקלים שבו אי-הצבעה הופכת לנורמה, שכן הזהות המפלגתית ותחושת השייכות למפלגות כיום חלשה יותר מבעבר, והיחס הכללי של האזרחים לתהליך הבחירות נעשה ספקני יותר. במקרה הראשון מדובר בתופעה זמנית שמקורה בשלב שבו נמצאים בני הדור הצעיר בחייהם. ייתכן שפיתוח הזהות הפוליטית נדחק לצד מפני דאגה לבעיות קיומיות כמו רכישת מקצוע, השכלה והקמת משפחה. במקרה השני, קיים חשש שתופעת אי-ההשתתפות בבחירות תלך ותתרחב לקבוצות גיל מבוגרות יותר, כאשר הצעירים יתבגרו ויעברו לקבוצת הגיל הבאה. במקרה זה, משבר הדמוקרטיה הישראלית ילך ויחריף.

דפוסי ההתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים

מקובל להצביע על שלוש תקופות עיקריות מקום המדינה ועד ימינו הנוגעות לדפוסי ההצבעה של הציבור הערבי בישראל בבחירות לכנסת. התקופה הראשונה, 1949-1973 (כנסות 1-8), עמדה בסימן הסתגלותם של הערבים למעמד של מיעוט במדינה. שיעור ההצבעה הממוצע ביישובים הערביים היה גבוה משיעור ההצבעה הארצי (83.8% לעומת 81.4%), בעיקר בזכות גיוס המצביעים ההמוני באמצעות מנגנון הממשל הצבאי שהיה בתוקף בשנים 1948-1966 ונעזר בכוחם של השבט והחמולה. המצביעים הערבים הצביעו בעיקר למפלגת השלטון מפא"י ולרשימות הלוויין הערביות, וכן למפלגה הקומוניסטית (מק"י), שביטאה באותם ימים את הרגש הלאומי הערבי.

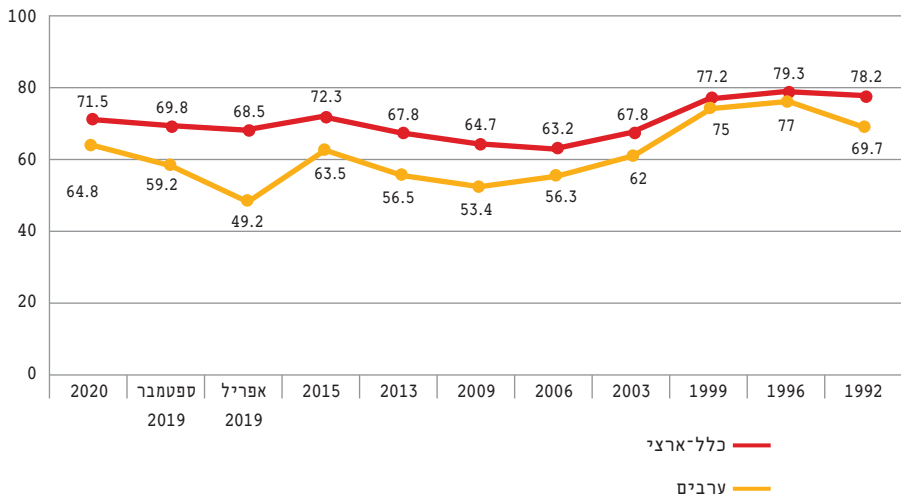
התקופה השנייה, 1977-1999 (כנסות 9-15), עמדה בסימן התחזקות הרכיב הלאומי הפלסטיני בזהותם של הערבים בישראל. בכך באו לידי ביטוי השפעות אירועי יום האדמה (1976), האינתיפאדה הראשונה (1987), והקמת הרשות הפלסטינית בעקבות הסכמי אוסלו (1993-1995). ככל שעלתה רמת המודעות הפוליטית של האזרחים הערבים, כך התחדד הוויכוח בתוכם בשאלת התועלת שבהשתתפותם בבחירות לכנסת. מדובר בתהליך של מעבר מ"פוליטיקה של ייצוג" ל"ייצוג פוליטי"; כלומר מעבר מהשתתפות פוליטית שעיקרה עצם ההשתתפות במשחק הפוליטי (בלי קשר לתוצאות) להשתתפות פוליטית המכוונת לייצג את האינטרסים האמיתיים של הציבור (הערבי). שיעור ההצבעה הממוצע ביישובים הערביים בתקופה זו ירד במידה מסוימת והיה נמוך משיעור ההצבעה הארצי (73.4% לעומת 78.6%), ועדיין היה גבוה יחסית. תרמה לכך כניסתם של שחקנים חדשים לפוליטיקה הערבית בשנות השמונים (הרשימה המתקדמת לשלום והמפלגה הדמוקרטית הערבית) ובשנות התשעים (התנועה האסלאמית ומפלגת בל"ד), כמו גם מדיניות הפנים של ממשלת רבין-פרס בשנים 1992-1996, שתרמה לחיזוק תחושת השייכות של האזרחים הערבים למדינה.

התקופה השלישית, 2003 עד היום (כנסות 16-23), עמדה בראשיתה בסימן השפעת האירועים האלימים באוקטובר 2000, שהגבירו את הניכור בין הציבור הערבי למוסדות המדינה. התקופה עומדת גם בסימן החרפת הסכסוך בין ישראל לפלסטינים בעקבות קריסת תהליך השלום, פרוץ האינתיפאדה השנייה והסכסוך בין ישראל לשלטון חמאס ברצועת עזה. בתקופה זו החלו לבלוט לעין

שני תהליכים מקבילים בדפוסי ההצבעה של הציבור הערבי בבחירות לכנסת: התחזקות התופעה של החרמת הבחירות, ועלייה בשיעור ההצבעה למפלגות ערביות על חשבון ההצבעה למפלגות יהודיות-ציוניות. לשון אחר, שיעור המצביעים בפועל מקרב בעלי זכות הבחירה הערבים הולך ופוחת, אך בקרב המצביעים בפועל שיעור ההצבעה לרשימות ערביות גבוה מבעבר. הקמת הרשימה המשותפת – פעם ראשונה ערב הבחירות לכנסת ה־20 (מרץ 2015) ופעם שנייה ערב הבחירות לכנסת ה־22 (ספטמבר 2019) – אומנם הביאה לעלייה בשיעור ההצבעה, אולם התנודות החדות בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות בעשור האחרון, ובמיוחד השפל ההיסטורי בשיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה־21 (אפריל 2019), מקשים להצביע על מגמה ברורה בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים. על כל פנים בשני העשורים האחרונים שיעור ההשתתפות הממוצע של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת נמוך במובהק מן השיעור הממוצע שלהם בעבר. כמו כן שיעור ההצבעה הממוצע ביישובים הערביים בתקופה זו נמוך משמעותית גם משיעור ההצבעה הארצי: 58.1% לעומת 68.2%.

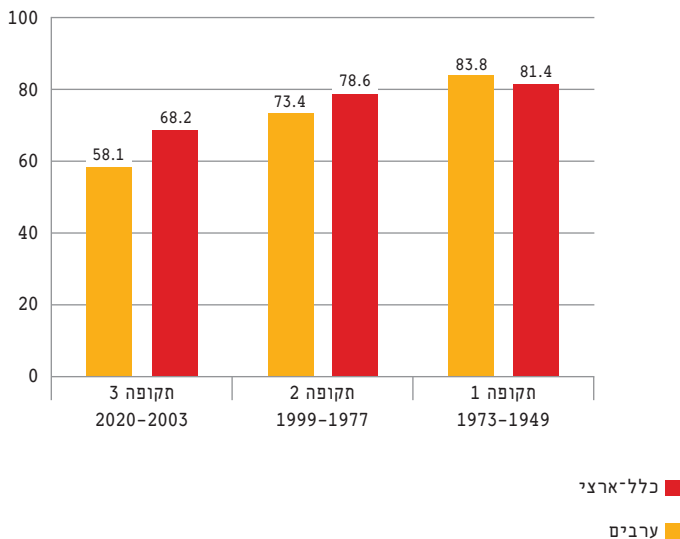
תרשים 2

שיעורי ההשתתפות בבחירות לכנסת, 2020-1992 (%)

חרשים 3

שיעורי הצבעה ממוצעים בשלוש תקופות, 2020-1949 (%)

השוואת ממוצעי ההשתתפות בבחירות בשלוש התקופות מצביעה בבירור על ירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות של כל אזרחי ישראל, אולם אין ספק שהירידה החדה ביותר נרשמה בקרב האזרחים הערבים. המגמות בהתנהגות הפוליטית של הציבור הערבי זוכות להתייחסות מחקרית לא מעטה, ונזכיר מקצת ממנה (ראו למשל רוחאנא, סאלח וסולטאני, 2003; רכס, 2008; גאנם ומוסטפא, 2009; שפרמן, 2009; רוחאנא, שחאדה וסבאע'ח'ורי, 2011; Rudnitzky, 2016). אלי רכס גורס כי בעקבות ההסדר שהחל להתרקם בשנות התשעים בין ישראל להנהגה הפלסטינית בשטחים התחיל הציבור הערבי לכוון את המאבק הלאומי שלו לתוך גבולות המדינה. הציבור הערבי החל לבחון מחדש את מערכת היחסים שלו עם המדינה במסגרת תהליך שרכס מכנה "הפתיחה מחדש של תיקי 1948" (Rekness, 2014). הערעור על פרדיגמת היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי הוביל גם לבחינה מחדש של דפוסי ההשתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת והתנחלות של השתתפות זו. יצחק רייטר סבור שבעקבות הסכמי אוסלו הגיע הרוב היהודי למסקנה שהוא משלם מחיר כבד עבור השלום,

ובתמורה לכך הוא דורש פיצוי: הדגשת האופי היהודי וחזוקת הסמלים הלאומיים של המדינה (רייטר, 2005). מנקודת הראות של המיעוט הערבי, באופן פרדוקסלי דווקא לאחר שישראל הכירה רשמית באש"ף ובתנועה הלאומית הפלסטינית, לא זכתה הזהות הפלסטינית של הציבור הערבי ללגיטימציה בישראל גופא. מהלך כזה הוביל להיחלשות תחושת השייכות של האזרחים הערבים למדינה. ג'מאל טוען שהאזרחים הערבים הגיעו למסקנה שהם לכודים במסגרות ייצוג לא־שוויוניות, ולכן השתתפותם הפוליטית במסגרות אלה מתרוקנת מכל משמעות. לדבריו אי־הצדק כלפי הערבים בישראל נובע מהנחות יסוד ערכיות של מנהיגות המדינה והרוב היהודי בסוגיית משמעות הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית (ג'מאל, 2006).

מתוך פרספקטיבה של שני עשורים טוען ג'מאל כי ההתפתחויות במערכת הפוליטית הישראלית מלמדות שאזרחותם של הערבים הולכת ומתרוקנת מכל משמעות. לטענתו הרוב היהודי מבצע דה־לגיטימציה לייצוג הערבי בכנסת ומצמצם את מרחב התמרון הפוליטי של המנהיגות הערבית. ג'מאל מגדיר את אזרחותם של הערבים בישראל במונח "אזרחות חלולה" (hollow citizenship). הוא סבור כי הכנסת מבטאת את השאיפות הלאומיות של העם היהודי ברחבי העולם, וכך המשמעות של ריבונות אזרחית מתרוקנת מתוכנה, ובמקומה קמה ריבונות אתנית שגבולותיה רחבים הרבה יותר מאלה של המדינה. מסיבה זו חלה ירידה מתמדת בהשתתפות של המצביעים הערבים בבחירות, גם אם בבחירות 2015 הייתה עלייה זמנית בשיעור ההצבעה בעקבות השתתפותה של הרשימה המשותפת. לטענתו של ג'מאל מגמה זו מבטאת התפכחות של האזרחים הערבים באשר ליכולתה של המערכת הפוליטית הישראלית לייצגם (Jamal, 2017). ג'מאל מסכם:

המוסדות המדינתיים והמדיניות של ישראל אינם "עיוורי צבעים" כאשר מדובר בצדק אזרחי ובאזרחות. ישראל היא מדינה מלאימה (nationalizing state). היא יוצרת קשת רחבה של חסמים והחרגות נגד המיעוט הערבי הילידי על שום היותו פלסטיני. השתתפות הערבים בכנסת יוצרת את הרושם כי הערבים הם שותפים אמיתיים בקהילת המוסר הישראלית, ומשתתפים בהגדרת הסדר המוסרי השולט בתרבות הציבורית הישראלית. השתתפות זו היא חלק מכפייה סמויה שבה השתתפות

הערבית היא שולית, אם לא חסרת משמעות, במיוחד בכל הנוגע להגדרת הסדר המוסרי בישראל או להגדרת הכללים שעל פיהם מתקיימים הדיונים על סדר זה (שם: 534-535).

כיצד מתמודדות המפלגות הערביות עם השינויים בדפוסי ההשתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים? קניג מצביע על כמה מכשולים אובייקטיביים שמקשים על מפלגות המוגדרות "מפלגות מיעוט לאומי" לממש את מלוא הפוטנציאל הפוליטי שלהן. ראשית, במבט רחב על הסוגיה, מדובר במפלגות חד־נושאיות (או לכל הפחות כך הן נתפסות בעיני המתבונן מהצד). הן מתמקדות כמעט באופן בלעדי בנושא אחד ומכפיפות את שאר הסוגיות לנושא הזה. שנית, לא תמיד מפלגות כאלה מצליחות לייצר בסיס רחב משותף לכל בני המיעוט. על יסוד השוואת המקרה של המפלגות הערביות בישראל למקרים של מפלגות לאומיות אחרות בעולם, כגון המפלגה הבסקית הלאומית בספרד (PNV) או המפלגה הסקוטית הלאומית בבריטניה (SNP), קובע קניג שמפלגות מיעוט לאומי לוקות בדרך כלל בסיעתיות ובפלגנות. התוצאה היא שכוחן הפרלמנטרי נשחק ויכולתן להשפיע על תהליכי קבלת החלטות נפגמת (קניג, 2004).

קניג מסביר שמפלגת מיעוט לאומי צריכה לעמוד בשני מבחנים עיקריים: מבחן הרלוונטיות ומבחן הלגיטימציה. הרלוונטיות של מפלגת מיעוט לאומי מתחזקת בנסיבות שבהן היא זוכה להצלחה אלקטורלית והמערכת הפוליטית היא רב־מפלגתית, מה שמאפשר לה להיות שותפה קואליציונית פוטנציאלית. הלגיטימציה של מפלגת מיעוט לאומי מושפעת מעוצמת השסע האתני־לאומי, מהשיח הפוליטי שלה (למשל, אם המפלגה מסתפקת בעצם הייצוג הפוליטי של המיעוט בפרלמנט או שהיא מבקשת למנף את הייצוג הזה על מנת לחולל שינוי באופי המדינה), וממיקומה על הציר האידיאולוגי המרכזי (למשל, מפלגת מיעוט שממוקמת בקצה המפה הפוליטית מקטינה את סיכוייה לזכות בלגיטימציה פוליטית בהשוואה למפלגת מיעוט שממוקמת במרכז המפה הפוליטית). בסופו של דבר, טוען קניג, אפילו אם מפלגת מיעוט לאומי מצליחה לעמוד במבחן הרלוונטיות והלגיטימיות, היא עשויה להעדיף להישאר מחוץ למוקדים של קבלת החלטות ועמדות השפעה מתוך שיקולים אסטרטגיים, אלקטורליים ואידאולוגיים. החשש העיקרי של המפלגה הוא שמא צעד כזה ייתפס בעיני האלקטורט שלה כשיתוף פעולה עם הממסד ועם הרוב הלאומי. הסיבה היא שמפלגת מיעוט לאומי מציגה בדרך כלל עמדת מחאה המתריסה כלפי הממסד,

ומכאן כוח המשיכה שלה בקרב המיעוט. לכן, למרבה הפרדוקס, דווקא אם היא מוכנה להגיע למוקדי כוח והשפעה פוליטית, התמיכה האלקטורלית בה עשויה לרדת.

ניתן לטעון כי בעקבות המהפך הפוליטי שהתרחש בבחירות 1977 התחזקה הרלוונטיות של המפלגות הערביות, שכן השמאל הציוני הבין כי בטווח הארוך הוא לא יוכל לשוב ולאחוז ברסן השלטון ללא תמיכתן של מפלגות אלה. עם זאת, למעט בימי ממשלת רבין-פרס (בשנים 1992-1996), השמאל הציוני המשיך להתנער מהמפלגות הערביות. נוסף על כך במדד הלגיטימציה של המפלגת האלה בעיני שאר המפלגות בכנסת לא חל שום שינוי, שכן המפלגות הערביות אינן נחשבות לגיטימיות עבור קואליציה ממשלתית, גם לא בעיני המפלגות הציוניות בשמאל ובמרכז כיום. קניג גורס שככל שמפלגת מיעוט לאומי מכירה בפרלמנט הלאומי כזירה חשובה ומשדרת אמון כלפי זירה זו, כך יקל על יתר המפלגות לראות בה שחקן לגיטימי. במקרה של המפלגות המייצגות את המיעוט הערבי בישראל, ולמרבה הפרדוקס, דווקא ככל שגדל מספר המפלגות המבקשות לייצג את המיעוט הערבי בכנסת (מאמצע שנות התשעים ואילך), וככל שעלתה רמת המחויבות שלהן למשחק הפרלמנטרי, כך נחלשה מידת הלגיטימציה שזכו לה המפלגות הללו מצד שאר המפלגות היהודיות בכנסת. הסיבה העיקרית לכך היא השיח של מפלגות הימין אשר דווקא על רקע הדבקות של המפלגות הערביות במשחק הפרלמנטרי מדגיש את חוסר הלגיטימציה הפוליטית שלהן ושל האזרחים הערבים.

לסיכום, תהליכי עומק שהחלו בשנות התשעים וזכו לתנופה בראשית שנות האלפיים – חתירתה של ישראל לעגן את הגדרתה כמדינה יהודית, המסקנה של האזרחים הערבים שאין להם השפעה אמיתית על הנעשה בתוך המדינה, והשוליות הפוליטית של המפלגות הערביות – כל אלה הובילו את הציבור הערבי לתהות איזו תועלת גלומה בהשתתפות בבחירות לכנסת, וממילא לירידה בשיעור ההצבעה.

בין אדישות פוליטית לחוסר אמון במערכת הפוליטית

לנוכח מגמת הירידה בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת קמה ועולה השאלה: האם הציבור הערבי שוקע יותר ויותר למצב של אדישות פוליטית? נבחן שאלה זו מתוך הסתמכות על מדדים מקובלים בסקרי דעת קהל: רמת העניין בפוליטיקה באופן כללי, רמת העניין בפעילות פוליטית, יכולתו של הנשאל למקם עצמו על המפה הפוליטית (שמאל-מרכז-ימין), ותחושות כלפי המערכת הפוליטית הפרלמנטרית (הכנסת והמפלגות).

הרושם המתקבל מהסקרים הוא שהציבור הערבי אינו מתעניין בפוליטיקה או בפעילות בעלת גוון פוליטי. על פי סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2018 רק רבע מהנשאלים הערבים העידו שבמהלך השנה החולפת (2018) הם השתתפו בפעילויות בעלות גוון פוליטי כגון ויכוח פוליטי עם בני המשפחה, חתימה על עצומה פוליטית, השתתפות בהפגנה, השתתפות בחוג בית עם פוליטיקאי או השתתפות בפעילות מפלגתית מאורגנת. הרוב המכריע של הנשאלים הערבים (73.2%) ציינו שהם לא נטלו חלק בפעילויות כאלה. לשם השוואה, התמונה בציבור היהודי הפוכה – שם יותר ממחצית הנשאלים (54.5%) העידו שהם השתתפו בפעילויות בעלות גוון פוליטי, ואילו רק 44.9% ציינו כי לא השתתפו בפעילויות כאלה (הרמן ואחרים, 2018: 176). מעניין לציין שגם הקמתה של הרשימה המשותפת בפעם הראשונה, ערב הבחירות לכנסת ה־20, לא הגבירה במיוחד את העניין הפוליטי בקרב הציבור הערבי. בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2015, שנתוניו נאספו אחרי הבחירות לכנסת ה־20, הערבים הראו פחות עניין בפוליטיקה מהיהודים: 60.1% מהנשאלים הערבים דיווחו שהם כמעט לא מדברים עם חבריהם בעניינים פוליטיים, לעומת 39.1% מהנשאלים היהודים. רק 31.4% מהערבים לעומת 59.0% מהיהודים העידו שהם מדברים (בתדירות בינונית עד גבוהה) עם חבריהם בעניינים פוליטיים (הרמן ואחרים, 2015: 64).

על כן יש להוסיף שנסקרים ערבים רבים שאינם מתכוונים להשתתף בבחירות מנמקים בדרך כלל את עמדתם בתשובה פשוטה: חוסר עניין בפוליטיקה. בשני סקרים שנערכו לקראת הבחירות לכנסת ה־21 – האחד נערך על ידי תוכנית

קונרד אדנאואר כחודש ימים לפני הבחירות והשני נערך על ידי עמותת יוזמות אברהם כשבוע לפניו – מחצית מהנשאלים שהצהירו כי לא יצביעו בבחירות (או אמרו שהם מתלבטים אם להצביע) נימקו את החלטתם בכך שאין להם עניין בפוליטיקה (50.5% בסקר במרץ, 51.6% בסקר באפריל). גם אם נביא בחשבון שיש הטיה מובנית בסקרים טלפוניים שנערכים בציבור הערבי, שכן לא מעט נשאלים אינם ששים להביע עמדה פוליטית נחרצת בשיחת טלפון עם גורם אלמוני, עדיין מדובר בשיעורים גבוהים למדי שמעידים על חוסר עניין בפוליטיקה.

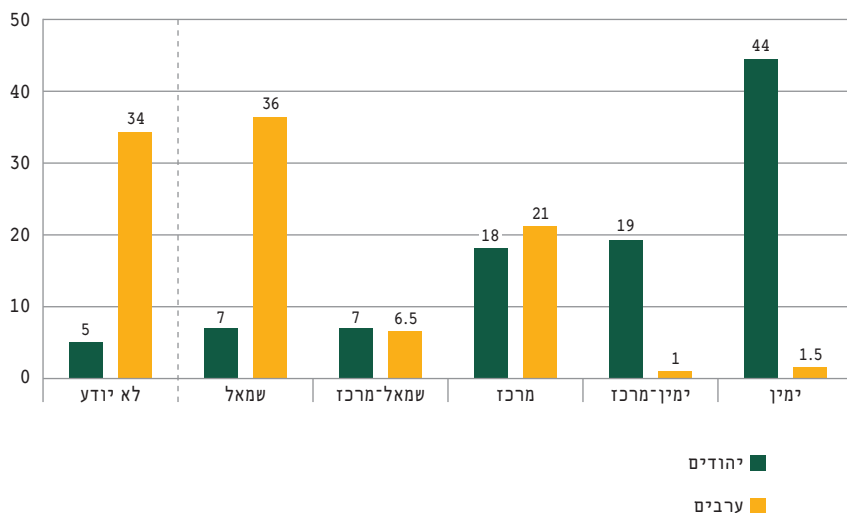
לכאורה, ההסבר לרמות כה גבוהות של חוסר עניין בפוליטיקה ערב הבחירות לכנסת ה־21 הוא התפרקותה של הרשימה המשותפת. אלא שגם הקמתה של הרשימה המשותפת מחדש לקראת הבחירות לכנסת ה־22 לא תרמה במיוחד להגברת העניין של הציבור הערבי בפוליטיקה. על פי סקר מדד הקול הישראלי, שנערך מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה כשלושה שבועות לפני יום הבחירות לכנסת ה־22, 23% מהנשאלים הערבים העידו שהם עוקבים אחרי מערכת הבחירות לכנסת ה־22 בעניין רב יותר בהשוואה לבחירות הקודמות לכנסת ה־21. מנגד, שיעור גדול יותר – 35% – העידו כי הם דווקא עוקבים במידה פחותה של עניין אחר הבחירות הנוכחיות בהשוואה לבחירות הקודמות (הרמן וענבי, 2019). יש להניח שההסבר לחוסר העניין בפוליטיקה במקרה זה נעוץ בכך שהבחירות האלה נתפסו בציבור בתור "סיבוב שני" או "מקצה שיפורים" של הבחירות לכנסת ה־21, שנערכו רק חודשים ספורים קודם לכן.

מדד נוסף שמספקים הסקרים לרמת חוסר העניין של הציבור הערבי בפוליטיקה מצוי בעובדה שחלק לא מבוטל מהציבור מתקשה למקם את עצמו על הרצף הפוליטי המקובל בישראל: שמאל-מרכז-ימין. בסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה שלושה חודשים לפני הבחירות לכנסת ה־21 התבקשו הנשאלים, יהודים וערבים, לדרג את עמדותיהם על רצף שבו 1 מייצג שמאל, 4 מייצג מרכז ו־7 מייצג ימין. שלא במפתיע הממוצע בקרב הנשאלים היהודים נטה במובהק לכיוון הימין (5.7), בעוד הממוצע בקרב הנשאלים הערבים נטה במובהק לשמאל (2.5). אולם הממצא המעניין ביותר הוא שלא פחות משליש (34%) מהנשאלים הערבים השיבו כי אין להם דעה בנושא או שסירבו להתייחס לשאלה (לשם השוואה, בקרב היהודים, שיעורם של המשיבים כך היה 5% בלבד). למעשה, בקרב הנשאלים הערבים שיעורם של מי שדירגו את עצמם מחוץ לרצף הפוליטי

המקובל היה כמעט זהה לשיעורם של מי שמיקמו עצמם בשמאל הקיצוני (דרגה 1, 36%) וגבוה בהרבה מהנשאלים שמיקמו עצמם במרכז (דרגה 4, 21%). (הרמן וענבי, 2019א).

תרשים 4

מיקום עצמי על המפה הפוליטית בישראל (%)

ממצאים דומים עולים מתוך סקר "שיחה מקומית" שנערך ימים אחדים לפני הבחירות לכנסת ה-21: 35% מהנשאלים הערבים התקשו למקם עצמם מבחינה פוליטית על הציר שמאלי-ימין. הם בחרו להגדיר עצמם "אפוליטיים" או ציינו שהם אינם מחזיקים בעמדה מגובשת. תשובה זו הייתה שכיחה במיוחד בקרב הנשאלים שהגדרת הזהות העצמית שלהם כללה מרכיבים לאומיים טהורים: מחצית הנשאלים שהגדירו עצמם "ערבי" (47%) או "פלסטיני" (46%) התקשו למקם את עמדתם במפה הפוליטית או אמרו שהם אפוליטיים. תשובה זו הייתה שכיחה פחות בקרב הנשאלים שהוסיפו להגדרת הזהות שלהם מרכיב

אזרחי, כמו "פלסטיני-ישראלי" (38%) או "ערבי-ישראלי" (26%), אולם גם אצלם היו אלה שיעורים גבוהים למדי.⁵

הנתונים הללו מובילים לכאורה למסקנה שהציבור הערבי איננו מתעניין בפוליטיקה. ממצא זה מלמד עד כמה עמוקה תחושתם של אזרחים ערבים רבים שהם אינם חלק מן המשחק הפוליטי הישראלי, ולמעשה נמצאים מחוץ ל"כללי המשחק". לא מדובר בתופעה פוליטית חדשה, והיא כבר זכתה לעיון מחקרי: הקושי של האזרחים הערבים למקם עצמם על הרצף בין ימין לשמאל מעיד על השוליות והריחוק שלהם מן הפוליטיקה הלאומית, שהיא בעיקרה יהודית (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017). עם זאת, אין להתייחס לנתוני הסקרים שהוצגו לעיל כפשוטם ולפרשם כאדישות פוליטית או היעדר תודעה פוליטית. נהפוך הוא: בני הדור הצעיר בחברה הערבית מעורים היטב במציאות הישראלית והם בעלי תודעה פוליטית מפותחת, הגם שהדבר אינו מתורגם בהכרח להשתתפות בבחירות. יש להבין את ההגדרה הכללית "חוסר עניין בפוליטיקה" במובן רחב יותר: חוסר עניין בפוליטיקה בעת הזאת, או חוסר עניין בפוליטיקה לאור הנסיבות הקיימות כרגע. לכן יש המעדיפים לתאר את הלוח הרוח ברחוב הערבי בביטוי "תסכול פוליטי" במקום "אדישות פוליטית".⁶

למצב זה כמה הסברים. הסבר אחד הוא משבר אמון בין הציבור הערבי למערכת הפוליטית – הכנסת והמפלגות – אשר באופן לא מקרי הלך והחריף בשנים האחרונות. השוואת ממצאים מסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015 עם אלה של סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018 מלמדת על עלייה ניכרת ברמת חוסר האמון של הציבור הערבי כלפי הכנסת והמפלגות. ב־2015 דיווחו 52.6% מהנשאלים הערבים על רמת אמון נמוכה כלפי הכנסת (מהם 34.3% דיווחו על חוסר אמון מוחלט) ו־58.1% על רמת אמון נמוכה כלפי המפלגות (מהם 37.4% חוסר אמון מוחלט). ב־2018 גדלו ממדי חוסר האמון של הנשאלים הערבים כלפי הכנסת ל־83.1% (מהם 48.8% חוסר אמון מוחלט) וכלפי המפלגות ל־84.2% (מהם 51.6% חוסר אמון מוחלט). לשון אחר, למחצית מהציבור הערבי כיום

5 הסקר נערך בידי דליה שיינדלין ודויד רייס. נחוני הסקר נאספו על ידי חברת הגל החדש בתאריכים 28 במרץ עד 1 באפריל 2019 באמצעות פאנל אינטרנטי. המדגם כלל 414 ערבים ו־411 יהודים, וטעות הדגימה 3.5% (ראו שיינדלין, 2019).

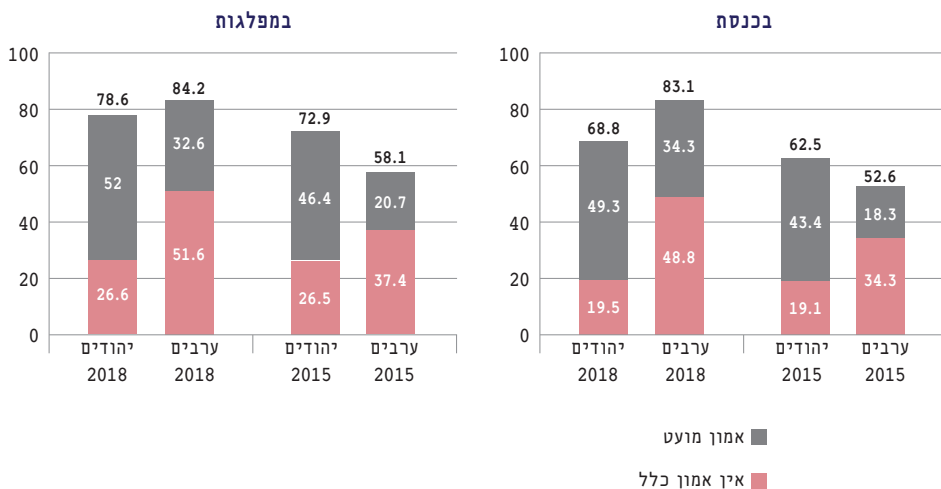
6 ריאיון עם מוחמד דראושה, 30 באפריל 2019.

אין אמון כלל באבני היסוד של המערכת הפוליטית הכללית במדינה. אומנם גם בקרב היהודים נצפתה עלייה ברמת חוסר האמון בכנסת ובמפלגות בתקופה הנדונה, אולם על פי סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, שיעורם של הערבים שמעידים כי אין להם אמון כלל בכנסת או במפלגות גבוה פי שניים ויותר משיעורם של היהודים שמדווחים כך.

המסקנה היא שמשבר האמון בין האזרחים הערבים לבין גופים שלטוניים אלה חמור ועמוק הרבה יותר מאשר בחברה הישראלית בכללותה. הראיה לכך היא שאף על פי שגם בציבור היהודי יש מעט אמון בכנסת ובמפלגות, בכל זאת שיעור ההצבעה של הציבור היהודי שמר על יציבות בשלוש מערכות הבחירות האחרונות: 75% בבחירות לכנסת ה־20 (מרץ 2015) ו־72% בממוצע בשלוש מערכות הבחירות לכנסת שנערכו בשנה החולפת (כנסת 21-כנסת 23).⁷

חרשים 5

רמות אי-אמון בכנסת ובמפלגות (%)

7 עיבודי המחבר על בסיס נחוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת. הנחונים מתבססים על שיעורי ההצבעה ביישובים שרוב או כל אוכלוסייתם יהודית (לא כולל הערים המעורבות), ועל הערכת משקלו של האלקטורט היהודי בהצבעה באמצעות מעטפות כפולות.

אחת הסיבות העיקריות להבדל בין שיעור ההצבעה הנמוך בציבור הערבי לשיעור ההצבעה הגבוה יחסית בציבור היהודי הוא השוני בתפיסתם של שני הציבורים האלה את האפקטיביות הפוליטית שלהם ואת אופי המשטר בישראל. כמעט מחצית מהציבור הערבי חשים כיום כי אין להם שום השפעה על מדיניות הממשלה (46.2% לפי סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018), בעוד שרק שלישי מהציבור היהודי (32.8% לפי אותו סקר) מחזיקים בתחושה דומה (הרמן ואחרים, 2018: 173). אפילו ההישג ההיסטורי של הרשימה המשותפת בבחירות 2015 לא שינה מאומה מתחושה זו בציבור הערבי. נהפוך הוא. שיעור הערבים שדיווחו לאחר בחירות 2015 כי אין להם השפעה כלל על מדיניות הממשלה (46.8%) גבוה משיעורם לאחר בחירות 2013, לפני הקמת הרשימה המשותפת (38.1%) (הרמן ואחרים, 2013: 190; 2015: 62). השוני בין ערבים ליהודים בולט גם בתפיסת אופיו של המשטר בישראל. על פי סקר שותפות בעירבון מוגבל שנערך ב־2019, יותר ממחצית מהציבור הערבי (55.1%) אינם סבורים שהמשטר בישראל הוא דמוקרטי גם לאזרחים הערבים, מהם שלישי (35.5%) סבורים שהמשטר אינו דמוקרטי כלל. התמונה אצל היהודים הפוכה: רוב גדול בציבור היהודי (70.6%) סבורים שהמשטר בישראל דמוקרטי גם לאזרחים הערבים, מהם 38.6% משוכנעים בכך לחלוטין (הרמן ואחרים, 2019: 105).

הסבר נוסף לירידה בעניין הפוליטי של הציבור הערבי הוא תחושת אכזבה מן המפלגות. יש להניח שעבור רוב הציבור הערבי המונח "מפלגות" מתייחס לארבע המפלגות הוותיקות והגדולות שהקימו את הרשימה המשותפת: חד"ש, רע"מ, בל"ד ותע"ל (בשונה מהמונח "הכנסת", שיש לו קונוטציה חזקה יותר למפלגות היהודיות, שהן דומיננטיות בכנסת). אין ספק שהמשבר אשר פקד את הרשימה המשותפת במהלך הכנסת ה־20, ושהוביל לבסוף להתפרקותה שלושה חודשים לפני הבחירות לכנסת ה־21, מילא בעניין זה תפקיד מכריע. דווקא בעקבות בחירות 2015 גילה הציבור הערבי רמה גבוהה יותר של אמון במפלגות מאשר הציבור היהודי. 39.6% מהערבים לעומת 15.1% מהיהודים העידו אז שיש להם אמון גבוה במפלגות. זוהי עדות לתקווה (הזהירה) שנתלתה באותה תקופה ברשימה המשותפת. אולם בעיצומו של המשבר ברשימה המשותפת, ועוד לפני התפרקותה הסופית, התהפכה הקערה על פיה: בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, רק 14.8% מהערבים (לעומת 16.3% מהיהודים) העידו שיש להם אמון גבוה במפלגות. הירידה הניכרת ברמת האמון של הציבור הערבי

במפלגות היא עדות לרושם השלילי שהותיר המשבר ברשימה המשותפת בציבור הערבי.

תחושת המיאוס והייאוש בציבור הערבי מן המפלגות הלכה והתחזקה במהלך מערכת הבחירות לכנסת ה־21, ויש בה כדי להסביר במידה רבה את הממדים התקדימיים של ההחרמה בבחירות אלה. השוואת ממצאים משלושה סקרים שנערכו בציבור הבוחרים הערבים בשלושת החודשים שקדמו לבחירות מבהירה כיצד הכוונה להשתתף בבחירות הלכה ודעכה ככל שהתקרב מועד הבחירות בד בבד עם התחושה שאין עבור מי להצביע. שלושת הסקרים נערכו על ידי מכון המחקר יאפא; גודל המדגם, המתודולוגיה וטעות הדגימה בשלושתם היו זהים.⁸

הסקר הראשון נערך כשלושה חודשים לפני הבחירות, לאחר הפרישה של תע"ל מן הרשימה המשותפת אך עוד לפני שהוגשו הרשימות לוועדת הבחירות המרכזית (דהיינו לפני שנסתם הגולל על התפרקותה של הרשימה המשותפת). הסקר העריך כי שיעור ההצבעה ביום הבחירות יהיה 56%. בקרב מי שהצהירו כי הם אינם מתכוונים להצביע בבחירות או שהם מתלבטים אם להצביע, 40.3% נימקו את עמדתם בכך שאין מנהיגים או מפלגות הראויים לתמיכתם. הדעת נותנת כי כוונתם של הנסקרים הייתה למנהיגות הערבית ולהתפרקותה של הרשימה המשותפת. שיעור זה היה גבוה במובהק משאר הסיבות לאי־השתתפות בבחירות, והוא משקף את עומק המשבר שפקד את הפוליטיקה הערבית. הנימוקים העיקריים האחרים שעלו בסקר לא־השתתפות היו אי־אמון בדמוקרטיה ישראלית (14.5%), היעדר אמונה של הבוחר הערבי ביכולתו להשפיע (10.4%), והעובדה שלא קמה מפלגה ערבית־יהודית משותפת (10.1%).

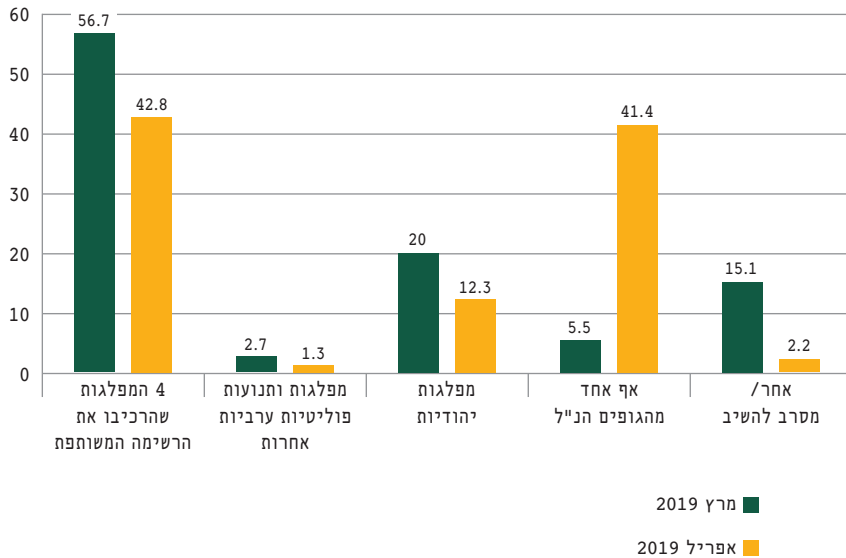
הסקר השני נערך כחודש לפני הבחירות והסקר השלישי נערך שבוע ימים לפני הבחירות. שני הסקרים האלה הציגו תחזית דומה שלפיה שיעור ההצבעה יהיה

8 נחוני הסקר הראשון נאספו בתאריכים 12-21 בינואר 2019 (שלושה חודשים לפני הבחירות), גודל המדגם היה 511 נסקרים, וטעות הדגימה 4.5%. נחוני הסקר השני נאספו בתאריכים 12-16 במרץ 2019 (כחודש ימים לפני הבחירות), גודל המדגם היה 506 נסקרים, וטעות הדגימה 5.0%. נחוני הסקר השלישי נאספו בתאריכים 1-3 באפריל 2019 (שבוע לפני הבחירות), גודל המדגם היה 511 נסקרים, וטעות הדגימה 4.5%. הסקרים הראשון והשלישי הוזמנו מטעם עמותת יוזמות אברהם, והסקר השני הוזמן מטעם קרן קונרד אדנאואר בישראל.

51%, קרוב מאוד לשיעור ההצבעה שהיה בפועל ביום הבחירות (49.2%). בשני הסקרים נתבקשו כל הנשאלים, ללא קשר לכוונות ההצבעה שלהם בפועל (גם אם לא יצביעו), לציין לאיזה גוף פוליטי או מפלגה הם מרגישים קרובים ביותר בעמדותיהם. השוואת תשובותיהם של הנשאלים בשני הסקרים ממחישה עד כמה העמיק המיאוס בקרב הציבור כלפי המפלגות ככל שקרב יום הבחירות. בסקר שנערך חודש לפני הבחירות ציינו רק 5.5% מהנשאלים שהם אינם מרגישים קרובים למפלגה כלשהי; בסקר שנערך שבוע לפני הבחירות זינק שיעורם ל-41.4%, קרוב מאוד לשיעור ההזדהות עם ארבע המפלגות שהרכיבו את הרשימה המשותפת כולן יחד, 42.8%.

תרשים 6

לאיזה גוף פוליטי אתה מרגיש הכי קרוב בעמדותיך? (%)

ממצאי הסקר שנערך באפריל, שבוע ימים לפני הבחירות לכנסת ה-21, מלמדים שלטענה הביקורתית שהוטחה במפלגות הערביות בעקבות הבחירות שהן אינן מייצגות את רוב ציבור הבוחרים הערבי יש על מה להסתמך.

החרמת הבחירות לכנסת בקרב הציבור הערבי

שאלה אחרת שעולה תדיר לנוכח מגמת הירידה הכללית בשיעור ההצבעה בציבור הערבי היא: האם מגמה זו היא סימן להחרמה עקרונית של הבחירות שממדיה הולכים ומתרחבים? "החרמה", לעניין זה, היא הימנעות מהצבעה מחושבת ומתוכננת מראש, שנשענת על תפיסה אידאולוגית הגורסת שגם בהינתן כל התנאים המיטביים הנוגעים למעמד האזרחי של הערבים במדינה, אל לערבים להשתתף בבחירות לכנסת מחמת היותה מוסד המייצג את הרעיון של מדינת לאום יהודית (להרחבה ראו רודניצקי, 2015). החרמה, מסביר אליף סבאג, מראשי הוועד הלאומי להחרמת הבחירות לכנסת, היא נקיטת עמדה המתבססת על הניסיון המצטבר. המחירים את הבחירות מציג דרישות חלופיות. בכך הוא נבדל ממי שאינו משתתף בבחירות מסיבות פרוזאיות כמו חוסר חשק, אכזבה או אדישות.⁹

השאלה אם יש בקרב הציבור הערבי החרמה עקרונית של הבחירות לכנסת או לא היא נושא שנוי במחלוקת. מבחינות מסוימות ניתן לתהות אם תופעה כזו קיימת כלל ועיקר. הניסיון ההיסטורי מלמד שכל התנועות הפוליטיות החשובות בחברה הערבית אשר משחר לידתן התנגדו להשתתפות בבחירות לכנסת (או לכל הפחות הסתייגו ממנה) נכנסו בסופו של דבר למשחק הפרלמנטרי. כך היה עם התנועה האסלאמית ועם תנועה לאומית רדיקלית קטנה יותר – "בני הכפר" (אבנא אל-בלד). בשנות השבעים והשמונים נמנעו שתי התנועות הללו בעקיבות מהשתתפות בבחירות: התנועה האסלאמית שמרה על עמדה מעורפלת בשאלת ההשתתפות בבחירות לכנסת, ואילו תנועת בני הכפר קראה במפורש להחרמתן. בסופו של דבר, לקראת הבחירות לכנסת ה-14 (1996), נכנסו שתי התנועות האלה למשחק הפוליטי. התנועה האסלאמית הקימה את הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ), ואילו תנועת בני הכפר חברה עם גורמים נוספים להקמת מפלגת בל"ד. אליהן יש להוסיף את המקרה ההיסטורי של "הרשימה הסוציאליסטית", שביקשה להתמודד בבחירות לכנסת ב-1965 אך

נפסלה על ידי ועדת הבחירות. לאחר מכן, כאשר חברה ערערו על הפסילה, היא נפסלה גם על ידי בג"ץ. הרשימה נוסדה בידי אנשי תנועת אל-ארד, תנועה לאומית ערבית שהוקמה ב־1959 והוצאה אל מחוץ לחוק ב־1964 משום שלא הכירה בלגיטימיות של מדינת ישראל.¹⁰ אף על פי כן לא ניתן להתעלם מכך שגם כיום ממשיכים גורמים פוליטיים מסוימים לקרוא בעקיבות להחרמת הבחירות מטעמים אידאולוגיים. הכוונה לפלג הצפוני של התנועה האסלאמית ולתנועת בני הכפר, שפרשה מבל"ד ב־1999 ושבה לתמוך בעמדת ההחרמה.

עם זאת חשוב להבחין בין השתתפותן של מפלגות ותנועות פוליטיות ערביות בבחירות לכנסת לבין השתתפות הציבור עצמו במשחק הפוליטי. לשון אחר, בשני העשורים האחרונים השתלבו כמעט כל התנועות הפוליטיות הערביות במשחק הפרלמנטרי, אלא שציבור הבוחרים הערבי הולך ומדיר רגליו מהמשחק הזה.

אין ספק שבקורותיה של החרמת הבחירות לכנסת כתופעה עממית קולקטיבית, הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה שנערכו בפברואר 2001 נחשבות לנקודת מפנה בהתנהגות הפוליטית של הציבור הערבי. הבחירות נערכו ארבעה חודשים בלבד אחרי אירועי אוקטובר 2000, שבהם נהרגו 13 צעירים ערבים בהתנגשויות עם אנשי המשטרה. הזעם הקולקטיבי של הציבור הערבי על ממשלת ברק שימש קרקע פורייה להתגבשותה של תנועה עממית ולא מפלגתית להחרמת הבחירות. אומנם הבחירות שנערכו בפברואר 2001 לא היו בחירות כלליות לכנסת, והעובדה שהמפלגות לא עמדו באותה שעה למבחן הבוחר הקלה עליהן לעמוד מן הצד ולא לעודד את הציבור להשתתף בבחירות. עם זאת, הדבר החשוב הוא שלראשונה נקט הציבור הערבי החרמה מודעת של הבחירות. התוצאה הייתה ששיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות האלה היה 18%, הנמוך אי פעם בבחירות כלשהן בישראל.

בעקבות הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב־2001 טען ג'מאל שההימנעות הגורפת של האזרחים הערבים מהשתתפות באותן בחירות לא נבעה מחוסר אכפתיות או מאדישות פוליטית. מצד אחד ירד האמון של האוכלוסייה הערבית

10 בג"ץ 253/64, סברי ג'ריס נגד הממונה על מחוז חיפה, 11.11.1964; ע"ב 1/65, יעקב ירדור נגד יושב־ראש ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השישית, 23.10.1965.

במערכת הפוליטית, ומצד שני היה שיקול רציונלי ולפיו ההימנעות מביאה יותר תועלת מנזק. ההימנעות מהצבעה הייתה אפוא סוג של "השתתפות במהופך": מטרתה הייתה להדגיש את החשיבות של האוכלוסייה הערבית לעתידה של הדמוקרטיה הישראלית בכלל, ולאופיו של השלטון בפרט. ההימנעות ננקטה אז כצעד של השתתפות פסיבית, שאולי אינה משפיעה באופן קונקרטי אבל מעבירה מסר של מחאה ולפיו הבוחרים הערבים אינם משתתפים במשחק הפרלמנטרי בכל מחיר. מבחינה זו היו בחירות 2001 נקודת מפנה. ג'מאל צפה אז כי להימנעות הגורפת של האזרחים הערבים מההצבעה תהיינה השלכות על דפוסי הפעולה הפוליטיים העתידיים שלהם, משום שבעקבות הבחירות הפכה ההימנעות מהצבעה לדפוס לגיטימי בקרב הציבור הערבי. החרמת הבחירות, הוא מסכם, השרתה תחושה של כוח בקרב המצביעים הערבים: הם גילו נכונות לנקוט צעדים לא שגרתיים כדי להשיג את יעדיהם הקבוצתיים (ג'מאל, 2002).

האווירה הכללית בציבור הערבי בעקבות הבחירות ב־2001, שקיבל את החרמת הבחירות כצעד פוליטי לגיטימי, שימשה קרקע פורייה להופעתו של הוועד העממי להחרמת הבחירות לקראת הבחירות לכנסת ה־16, שנערכו שנתיים לאחר מכן, בינואר 2003. מדובר בגוף אד הוק שפועל מאז מדי מערכת בחירות, ורק בתקופת הבחירות. הוועד הוקם ביוזמת תנועת בני הכפר, וחברים בו גורמים לאומיים קטנים אחרים המתנגדים להשתתפות בבחירות לכנסת מטעמים אידאולוגיים (כל אל־ערב, 4.12.2002). ההשפעה של תופעת ההחרמה הורגשה היטב במערכות הבחירות העוקבות. די לציין כי בפרק זמן של 10 שנים בלבד ירד שיעור ההצבעה של האזרחים הערבים בבחירות ביותר מ־20% אחוזים: מ־77% ב־1996 ל־56.3% ב־2006. במחקר מעמיק על דפוסי ההשתתפות הפוליטית של הציבור הערבי שפורסם מטעם עמותת יוזמות אברהם ערב הבחירות לכנסת ה־19 (2013) נטען כי השפל שנרשם בשיעורי ההצבעה ביישובים הערביים בבחירות 2006 (56.3%), ובמיוחד בבחירות 2009 (53.4% – השיעור הנמוך ביותר עד לבחירות באפריל 2019), היה כבר אז עדות מוצקה לקיומה ולפעילותה של תנועה אקטיבית להחרמת הבחירות (שיינדלין וג'ובראן, 2012).

הנימוק העיקרי להחרמת הבחירות לכנסת הוא אידאולוגי. משחר הקמתו של הוועד להחרמת הבחירות טענו ראשי תנועת בני הכפר כי ההחרמה –

מבוססת על עמדה לאומית ואידאולוגית המסרבת לקבל בהכנעה את המציאות המרה ושואפת לשנות אותה. [...] ההחרמה דוחה את הוויתור המשפיל הכרוך בהכרה באופייה היהודי של המדינה ובהצהרת אמונים כלפיה. היא דבקה בזכות השיבה, בהגדרה עצמית ובחיים מכובדים המבוססים על שוויון אמיתי (כל אל־ערב, 3.1.2003).

לקראת הבחירות לכנסת ה־17 (2006) פרסם הוועד להחרמת הבחירות גילוי דעת ובו קבע כי הצבעה לכנסת ומתן לגיטימציה עבורה הם עניין פסול, שכן הכנסת "מייצגת את המדינה אשר הוקמה על חורבות עמנו, וממשיכה לדכא ולעשוק את בניו מדי יום"¹¹. החרמת הבחירות לא נתלתה בשיקולים אידאולוגיים ולאומיים בלבד. עזיז חידר מסביר כי בבסיס היוזמה העממית להחרמת הבחירות לכנסת עמדו מלכתחילה ארבעה מניעים: (1) החרמה אידאולוגית־עקרונית (כאמור לעיל); (2) החרמה הנגזרת מחוסר התוחלת בהצבעה לנוכח מעמד השולי של הערבים בפוליטיקה הישראלית; (3) החרמה טקטית מתוך מחשבה שבנסיבות מסוימות החרמה עשויה להשפיע יותר מהצבעה; (4) החרמה כצעד של מחאה כלפי המפלגות הערביות עצמן. בצד אלה קיימת סיבה נוספת לאי־השתתפות בבחירות והיא אדישות פוליטית (חידר, 2007). מאמרו של חידר נכתב בעקבות הבחירות ב־2006, כאשר כבר היה ברור לעין כול שהירידה בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת היא מגמה מובהקת. הוא הסיק באותה נקודת זמן כי שיעור החרמת הבחירות עשוי לגדול אם יתמלאו שני תנאים: (1) מדיניות ממשלות ישראל כלפי האוכלוסייה הערבית לא תשתנה, והציבור הערבי, שלהערכתו של חידר דווקא מעוניין להשתלב בתוך המדינה, יתייאש ויחפש לעצמו חלופות; (2) הציבור הערבי יצליח לגבש בכוחות עצמו, ומחוץ לכותלי הכנסת, יוזמות אסטרטגיות לשיפור מצבו.

כאמור, התנועה העממית להחרמת הבחירות שבה ועלתה מדי מערכת בחירות, אולם אין ספק שפעילותה של היוזמה להחרמת הבחירות לקראת הבחירות לכנסת ה־21 הייתה המאורגנת והאפקטיבית ביותר בהשוואה לכל קודמותיה.

11 גילוי דעת מטעם הוועד העממי להחרמת הבחירות, 14.2.2006, מצוטט אצל רכס ורודניצקי, 2006: 4.

לקראת הבחירות האלה התארגנו פעילי התנועה להחרמת הבחירות במרץ רב. הם פרסמו ספרון בשפה פשוטה, שקרא לציבור להחרים את הבחירות, וחילקו עלוני הסברה במרכזים העירוניים. הפעילות אורגנה באמצעות כמה עשרות צעירים וסטודנטים ערבים, בעיקר מאוניברסיטת חיפה. פעילי הוועד הלאומי להחרמת הבחירות כיוונו את המסרים בעיקר לבוחרים הצעירים. הם הקדישו את מרב מאמציהם לרשתות החברתיות, ופרסמו מסרים קצרים וקליטים שכוונו לבני הדור הצעיר. אליהם הצטרפו צעירים פלסטינים ממחנות פליטים, שאף הם כתבו ברשתות החברתיות מסרים שעודדו את הציבור הערבי בארץ להחרים את הבחירות.

בצד זאת, ראשי הוועד להחרמת הבחירות פרסמו מאמרים ארוכים ומנומקים שבהם גוללו את תפיסת עולמם. בסדרת מאמרים שפורסמה במרוצת החודשים שקדמו לבחירות תחת הכותרת "מדוע אנו מחרימים את הבחירות? ומה החלופה?"¹² טענו הקוראים להחרמת הבחירות כי הפעילות בשטח מועילה הרבה יותר מהפעילות של המפלגות הערביות בכנסת. ההוכחה לכך היא שאין בכוחן של המפלגות לבלום חוקים המתקבלים בכנסת כדוגמת "חוק קמיניץ", שבעקבותיו יותר מ־50 אלף בתיים ביישובים הערביים נתונים תחת איום הריסה. לעומת זאת, התנגדות עממית להריסת בתים מוכיחה כי "פעילות עממית בשטח יעילה יותר מהפעילות המשפטית, במיוחד שהחוק מחוקק מתוך מניעים גזעניים". אנשי הוועד להחרמת הבחירות הטעימו כי הניסיון המצטבר של פעילות חברי הכנסת הערבים מלמד כי לא ניתן להשיג זכויות לאומיות כלל, ואף היכולת להשיג זכויות אזרחיות הפכה למוגבלת מאוד. "אין זה בגלל רשלנות של חברי הכנסת הערבים במילוי תפקידם", ציין הוועד, "אלא משום שהכנסת הציונית והגזענית היא מטבעה עוינת את תושבי הארץ המקוריים, במיוחד במישור הקולקטיבי. היא בקושי מכירה בחלק מזכויותיהם כפרטים, וגם במקרה הזה הן מותנות וכרוכות בהשפלה עצמית ובויתור על הזהות הלאומית".

הוועד להחרמת הבחירות גם לא חסך את ביקורתו מהתנהלותן של המפלגות הערביות, ובמיוחד על רקע פירוק הרשימה המשותפת ערב הבחירות לכנסת ה־21, אשר העמיק את האכזבה והתסכול של הציבור ממנה. עם זאת, הוועד

הדגיש שקריאת ההחרמה איננה מכוונת כלפי המפלגות הערביות עצמן אלא כלפי הכנסת, דהיינו הזירה הפוליטית שבה מתמודדות המפלגות האלה. המניע העקרוני להחרמת הבחירות לכנסת, ציין ועד ההחרמה, הוא הסיורב להעניק לגיטימציה לממסד מחוקק המייצג כיבוש, ולדידם של המחרמים אין הבדל בין הכיבוש של 1948 לזה של 1967. ראשי הוועד הטעימו כי אין מנוס מלבחון את הקשר התמוה בין הכנסת הציונית לבין העם הנתון תחת כיבוש. השאלה העיקרית, הם תהו, היא מי הרוויח מהקשר הזה ומי הפסיד ממנו בטווח הקצר ובטווח הארוך, ובאיזו מידה היה הקשר הזה אמצעי לאילוף העם הנתון תחת כיבוש? מסקנתם היא:

העם הזה לא יכול, גם בחלוף 71 שנה לקבלת האזרחות, לראות במדינה הזו מדינתו. הוא חושש לכנות אותה "כיבוש" מסיבות רבות. העניין נעשה סבוך עוד יותר לאחר שהכנסת אישרה את חוק הלאום, שרואה במדינה רכוש של העם היהודי בכל מקום בעולם, ורק שלו, ושקובע כי הזכות להגדרה עצמית במדינה הזו היא רק של היהודים. המשמעות היא שמי שרואה עצמו אזרח, או שהמדינה רואה בו באופן רשמי אזרח, הוצא אל מחוץ להגדרה של המדינה לפי חוק היסוד הזה אשר מגדיר אותה!

מהו הרעיון החלופי לכנסת שמציע הוועד להחרמת הבחירות? ראשי הוועד קוראים להקמת גופי ייצוג לאומיים עבור האזרחים הערבים מחוץ לכנסת. גוף ייצוגי שכזה עשוי להיות ועדת המעקב העליונה.

יותר מ-80% מבני עמנו משוכנעים בצורך לקיים בחירות ישירות עבור ועדת המעקב העליונה כדי שהיא תשמש גוף לאומי עליון. ממנו יתפצלו גופים לאומיים ועממיים לעניינים ממוקדים, וכן גופים מקומיים שיטפלו בבעיות היומיות והאסטרטגיות שלנו. כך נקיים כולנו יחד פרויקט לאומי מבטיח.

את קריאתם למימוש החזון החלופי הם מצדיקים לא רק בצורך לספק הגנה לאזרחים הערבים מפני ההתרחשויות בתוך כותלי הכנסת, אלא גם בטענה שזוהי זכותו של המיעוט הערבי כמיעוט ילידי. זכות זו קיבלה תוקף בהצהרת

האו"ם משנת 2007 בדבר זכויות עמים ילידיים.¹³ לדברי אליף סבאג, אנשי תנועת ההחרמה אינם קוראים להעניק לציבור הערבי הגדרה עצמית מלאה במובן הטריטוריאלי. הם גם אינם קוראים בהכרח להקמת אוטונומיה של ממש, אלא למסגרת כלשהי שתאפשר לציבור הערבי לממש את זכויותיו בתחום הלאומי, הפוליטי והתרבותי.¹⁴ הרעיון אינו מגובש דיו, אך החשוב הוא העיקרון שבדבר: האזרחים הערבים ימשיכו ליהנות מהזכות לבחור ולהיבחר לכנסת על יסוד סדר יום אזרחי, אולם בד בבד תהיה להם גם הזכות להצביע ל"פרלמנט ערבי", לכשיקום. וכך פתרון הבעיה הפלסטינית יכלול הקמת מדינה פלסטינית בשטחי 1967, והכרה ב"פלסטינים של 48' " בתור עם ילידי הזכאי ליהנות מזכויות עמים ילידיים כמתחייב מהצהרת האו"ם משנת 2007.¹⁵

ההצעה להפוך את ועדת המעקב העליונה למוסד ייצוגי לאומי עבור הציבור הערבי בתוך ישראל איננה חדשה בשיח הפוליטי הערבי, ולא כאן המקום לדון

13 General Assembly Resolution 61/295, "United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples", September 13, 2007. **סעיף 3** בהצהרה קובע כי "לעמים ילידיים יש זכות להגדרה עצמית. מכוח זכות זו הם קובעים בחופשיות את מעמדם הפוליטי ומנהלים בחופשיות את התפתחותם הכלכלית, החברתית והתרבותית". **סעיף 4** בהצהרה קובע כי "לעמים ילידיים, כאשר הם מממשים את זכותם להגדרה עצמית, יש זכות לאוטונומיה או לשלטון עצמי בנושאים הנוגעים לעניינים הפנימיים והמקומיים, כמו גם לדרכים ולאמצעים למימון פעולותיהם האוטונומיות". **סעיף 5** בהצהרה קובע כי "לעמים ילידיים הזכות לקיים ולחזק את מוסדותיהם הפוליטיים, החוקיים, הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, מתוך שמירה על זכותם להשתתף באופן מלא, אם יבחרו בכך, בחיים הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של המדינה" (תרגום מאנגלית של המחבר). כאן המקום להעיר שבשיח המחקרי יש שתי תפיסות מקובלות לעניין הגדרת ה"ילידות". על פי תפיסה אחת עמים ילידיים הם צאצאיהן של האוכלוסיות הקדומות ביותר שהתגוררו בכברת ארץ מסוימת. על פי תפיסה שנייה עמים ילידיים הם כאלה שהתגוררו בכברת ארץ מסוימת לפני הגעתם של מתיישבים לאותה ארץ במסגרת תהליך של קולוניאליזם, ומכאן שאין הם בהכרח מי שהיו הראשונים להתגורר בטריטוריה זו. ראו רודניצקי, 2015: 32.

14 על אוטונומיה כביטוי למימוש זכותם של עמים ילידיים להגדרה עצמית ראו לפידות, חשנ"ב. על הענקת זכויות קולקטיביות למיעוט הערבי ראו ג'בארין, 2010. הענקת זכויות קולקטיביות, לשיטתו של ג'בארין, תאפשר לציבור הערבי להשלים ולהעצים את שיחופו במרחב הציבורי בחוף המדינה.

15 ריאיון עם אליף סבאג, 23 במאי 2019.

בה בהרחבה.¹⁶ השאלה היא איזו מטרה פוליטית עומדת מאחורי הרעיון, ואם מטרה זו בת השגה. ניתן להתרשם שמדובר בחזון כללי ולא מגובש שמשמש את התנועה להחרמת הבחירות בעיקר כדי להדוף טענות על כך שהם מבססים את קריאתם להחרמת הבחירות על נימוקים שליליים ("למה לא להצביע") ואינם מציגים חזון פוליטי חיובי. על כל פנים לקראת הבחירות לכנסת ה־22 הוועד להחרמת הבחירות הנמיך מאוד את היקף פעילותו ולמעשה נמנע מלצאת בקמפיין החרמה גלוי. כמה מתומכי ההחרמה הסתפקו בכתיבת סיסמאות ברשתות החברתיות שקראו להחרים גם הפעם את הבחירות, אולם ראשי הוועד אפשרו לרשימה המשותפת לנהל את קמפיין הבחירות כמעט ללא הפרעה. הנימוק הרשמי לכך היה שהמסר של תנועת ההחרמה – החרמה אידאולוגית ולא אדישות פוליטית גרידא – כבר עבר לציבור במערכת הבחירות הקודמת, שנערכה חודשים ספורים מוקדם יותר. בצד זאת הודו ראשי הוועד כי אין בכוחו להציג את הקמתו של ועד לאומי עליון כאפשרות ריאלית ובת השגה, כל שכן בפרק זמן כה קצר שחלף בין שתי מערכות הבחירות.

בבחירות לכנסת ה־21 יותר ממחצית בעלי זכות הבחירה ביישובים הערביים לא השתתפו בהצבעה. אין פירושו של דבר שמחצית מהציבור הערבי החרימו את הבחירות כצעד אידאולוגי. השאלה מה הם ממדי ההחרמה האידאולוגית של הבחירות לכנסת נותרת פתוחה לפרשנות. השאלה עולה לעיתים בסקרי דעת קהל שנערכים בציבור הערבי לקראת הבחירות בניסיון "למשש את הדופק" בעניין זה. למשל, סקר שנערך מטעם עמותת יוזמות אברהם, עמותת סיכוי ומרכז אקורד כחודשיים לפני הבחירות לכנסת ה־22 העריך ששיעור המחרמים האידאולוגיים מבעלי זכות הבחירה הערבים אינו עולה על 7%. מכל מקום בקווים כלליים מקובל לחלק את קבוצת ה"לא־מצביעים" הערבים לשלוש קבוצות משנה. קבוצה אחת, שגודלה 10% מבעלי זכות הבחירה הערבים, כוללת את מי שמחרימים את הבחירות לכנסת משיקולים אידאולוגיים. עם קבוצה זו נמנים תומכי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית (שהוצא אל מחוץ לחוק בנובמבר 2015), תומכי תנועת בני הכפר, וקבוצות מסוימות שמבחינה היסטורית נפגעו ממדיניות ממשלות ישראל לדורותיהן. הקבוצה הבולטת שבהן היא העקורים, או "הפליטים במולדתם", שמניינם (לרבות צאצאיהם) נאמד כיום ב־330 אלף נפש

(יזבק, 2016). קבוצה שנייה, אך בה 10% מבעלי זכות הבחירה הערבים, כוללת את מי שאינם משתתפים משתי סיבות פשוטות עיקריות: אדישות פוליטית או מוגבלות פיזית (חולים וזקנים) המונעת מהם להשתתף בהצבעה. לשתייהן מתווספת קבוצה שלישית, שגודלה משתנה ממערכת בחירות אחת לרעותה. קבוצה זו כוללת אזרחים ערבים שנמנעים במודע מהשתתפות בבחירות, אך הימנעותם היא צעד טקטי שתכליתו להעביר מסר פוליטי. הללו דווקא מעוניינים בהשתתפות ובהשפעה פוליטית, אלא שבנסיבות הקיימות אינם רואים כל תוחלת בהשתתפות במשחק הפוליטי. יש המכנים קבוצה זו "שוליים פוליטיים", דהיינו מצביעים ערבים (ברובם צעירים) שמוצאים עצמם כיום בשולי הפוליטיקה הערבית. הללו סבורים כי המבנה הקיים של המפלגות הפוליטיות הפך לסגור, לא גמיש ולא נגיש להשפעה עבור גורמים שאינם נמנים עם המנגנון המפלגתי. לעומת זאת הם גם אינם מוצאים כתובת פוליטית במפלגות היהודיות, שכן הם נוכחו לדעת כי המצביעים הערבים ונציגיהם בכנסת אינם לגיטימיים בעיני המפלגות הגדולות בימין (הליכוד) ובמרכז (כחול לבן).¹⁷

חרשים 7

אי־הצבעה בבחירות לכנסת - סיבות עיקריות (%)

ההתנהגות הפוליטית של הצעירים הערבים

הוועד להחרמת הבחירות כולל בתוכו כמה תנועות פוליטיות קטנות, אולם עיקר כוחו בא מהתגייסותם של צעירים בשנות העשרים לחייהם. הללו פועלים ברשתות החברתיות ובעת הצורך גם מפגינים נוכחות בשטח.

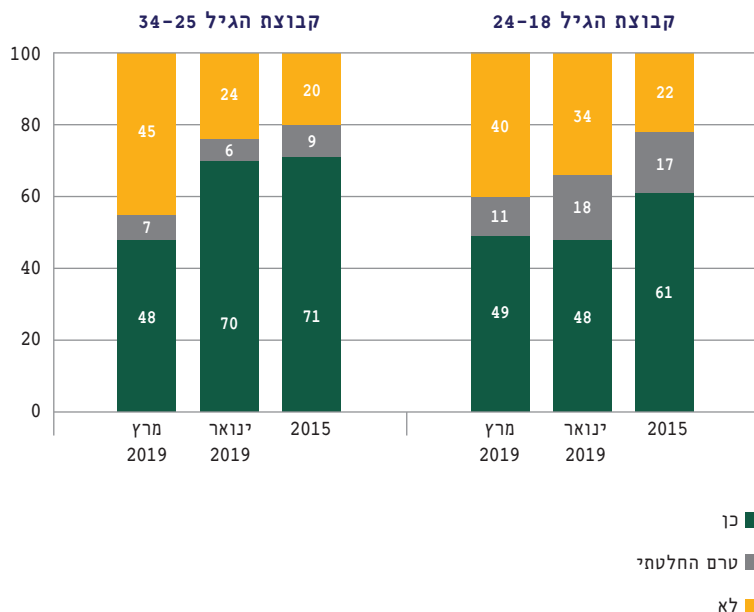
חשיבות הדיון בתפקידם של הצעירים במערכת הבחירות נובעת מכך שצעירים ערבים בני 18-34 הם כמעט 45% מכל בעלי זכות הבחירה בציבור הערבי. צעירים אלה הם "הברומטר הפוליטי" של החברה הערבית. למעשה, התנהגותם הפוליטית במערכת הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) היא שהכריעה את הכף לכיוון של החרמתן. כדי להבין את התנהגותם הפוליטית של הצעירים נשווה בין שלושה סקרים. הסקר הראשון נערך בפברואר 2015, חודש ימים לפני הבחירות לכנסת ה-20. הסקר השני נערך בינואר 2019, שלושה חודשים לפני הבחירות לכנסת ה-21, והסקר השלישי נערך במרץ 2019, חודש ימים לקראתן.¹⁸

18 שלושת הסקרים בוצעו על ידי מכון המחקר יאפא באמצעות ראיונות טלפוניים בשפה הערבית בקרב מדגם מייצג של בעלי זכות הבחירה הערבים בישראל. הסקר הראשון נערך מטעם תוכנית קונרד אדנאואר. נחוני הסקר נאספו בתאריכים 14-17 בפברואר 2015, גודל המדגם 509 נסקרים, וטעות הדגימה 4.5%. הסקר השני נערך מטעם עמותת יוזמות אברהם. נחוני הסקר נאספו בתאריכים 12-21 בינואר 2019, גודל המדגם 511 נסקרים, וטעות הדגימה 4.5%. הסקר השלישי נערך מטעם תוכנית קונרד אדנאואר. נחוני הסקר נאספו בתאריכים 12-16 במרץ 2019, גודל המדגם 506 נסקרים, וטעות הדגימה 5%.

חרשים 8

כוונת השתתפות של צעירים ערבים בבחירות לכנסת ה-20 וה-21 (%)

האם חצביעו בבחירות?

הממצאים מלמדים על השינוי בעמדתם של הצעירים בשתי מערכות הבחירות. חודש ימים לפני הבחירות לכנסת ה-20 (פברואר 2015) הסתמן רוב ברור בקרב הצעירים בעד השתתפות בבחירות. 61% מהצעירים בני 18-24 ו-71% מהצעירים בני 24-34 העידו כי בכוונתם להצביע ביום הבחירות. נתוני הסקר נאספו לאחר ההכרזה החגיגית על הקמתה של הרשימה המשותפת, והאווירה התומכת בהשתתפות בבחירות ברחוב הערבי השתקפה היטב בעמדותיהם של הצעירים בשתי קבוצות הגיל. לעומת זאת, המשבר ברשימה המשותפת ערב הבחירות לכנסת ה-21, שהוביל לפרישתה של תע"ל ממנה שלושה חודשים לפני יום הבחירות, השתקף היטב בעמדות הצעירים. המשבר חלחל תחילה לקבוצת הצעירים יותר, בני 18-24, כאשר בסקר שנערך בינואר 2019 רק 48% מהם העידו כי בכוונתם להצביע ביום הבחירות, ואילו 34% אמרו שאין בכוונתם להצביע.

הצעירים הללו דבקו בעמדתם עד יום הבחירות. בסקר שנערך במרץ, חודש ימים לפני הבחירות, העידו רק 49% כי בכוונתם להצביע ולעומתם 40% ציינו כי לא יצביעו.

התנהגותם של הצעירים בקבוצת הגיל המבוגרת (25-34 שנה) ערב הבחירות לכנסת ה-21 הייתה שונה. כל עוד לא נסתם הגולל על אפשרות איחוי הקרעים ברשימה המשותפת הסתמן בתוכם רוב (70%) שתמך בהשתתפות בבחירות בשיעור דומה למה שהיה ערב הבחירות לכנסת ה-20. אולם משעה שהוגשו הרשימות לוועדת הבחירות והתפרקותה של הרשימה המשותפת הפכה לעובדה מוגמרת, חל מהפך בעמדותיהם והם "יישרו קו" עם הצעירים בקבוצת הגיל הצעירה יותר (18-24 שנה). המעניין הוא ששיעור המתלבטים בקרב הצעירים שגילם 25-34 הוא הקטן ביותר בהשוואה לשיעור המתלבטים בכל קבוצות הגיל האחרות שעלו במדגם. עובדה זו מלמדת על תודעה פוליטית מפותחת, ועל כך שהחלטתם אם להשתתף בבחירות או לא הייתה מושכלת והתקבלה מראש.

ההתנהגות ודרך החשיבה הפוליטית של הצעירים איננה תוצר של פעילותם במסגרת מפלגתית ממוסדת. פעילותן של המפלגות בקרב בני הדור הצעיר בחברה הערבית לוקה כיום בחסר. תור הזהב של פעילות המפלגות החל בראשית שנות השבעים ונמשך עד ראשית שנות התשעים. למעשה, המנהיגות הפוליטית של הציבור הערבי כיום גדלה אז על ברכי אותה פעילות (רבינוביץ ואבו בקר, 2002; מוסטפא, 2011). אולם בשני העשורים האחרונים הצעירים והסטודנטים הערבים הולכים ומתרחקים בהדרגה מהמפלגות. המפלגות והתנועות הפוליטיות אומנם ממשיכות להיות פעילות בקמפוסים, אך לא באופן ישיר כפי שנהגו לעשות בשנות השבעים והשמונים – באמצעות ועדי הסטודנטים אשר תרמו במידה רבה לחיזוק התודעה הפוליטית בקרב אוכלוסיית הצעירים והסטודנטים בחברה הערבית – אלא באופן עקיף, באמצעות תאים סטודנטיאליים פוליטיים. תאים אלה מזהים עם המפלגות אך לא בהכרח פועלים מטעמן. ח"כ מנסור עבאס (הרשימה המשותפת) מוצא בכך הסבר להתרחבות תופעת האדישות הפוליטית: האנשים הפשוטים, ובעיקר בני הדור הצעיר, אינם מבינים מה הקשר בין הצבעה בבחירות לבין פעילות חברי הכנסת הערבים לשיפור מצבם.¹⁹

יש לציין כי תמונה זו משקפת את פעילות המפלגות בחברה הישראלית באופן כללי ולא רק המפלגות הערביות (ינקו, 2019). התוצאה היא שבשונה מן העבר צעירים בחברה הערבית אינם בהכרח מזוהים עם מפלגה פוליטית ואינם משתלבים בפעילות פוליטית מוסדרת. התרחקות הצעירים מהמפלגות קשורה גם להופעתו של ארגון בשם אל-חראכ אל-שבאבי ("תנועת הצעירים"). מדובר בגוף לא ממוסד וא-פוליטי השואב את עיקר כוחו מהרשתות החברתיות. הוא פרץ לתודעה הציבורית באירועי האביב הערבי כאשר בעקבות התלקחות ההתקוממויות העממיות בכמה מדינות ערביות הופיעו במדינות אלה, בעת ובעונה אחת, תנועות צעירים שנשאו את השם אל-חראכ אל-שבאבי. אומנם בתקופה האחרונה יש סימנים לכך שפעילי אל-חראכ אל-שבאבי בחברה הערבית בישראל מבקשים לתרגם את פעילותם העממית לפעילות פוליטית מסודרת יותר – הכוונה בעיקר לכניסתם של צעירים לכמה מועצות מקומיות במשולש ובגליל בעקבות הבחירות המקומיות האחרונות, שנערכו באוקטובר 2018 (רודניצקי, 2018) – אולם בדרך כלל מדובר בפעילות ספורדית ולא מפלגתית.

ג'מאל מעלה הערה חשובה לעניין הניידות החברתית של בני הדור הצעיר ועל השפעתם הפוליטית באמצעות פעילות עממית ולא ממוסדת:

ההתפתחות הטכנולוגית בתחומי התקשורת והמידע בעשורים האחרונים יצרה ניידות חברתית גדולה יותר, המאפשרת למנהיגים צעירים לפתח מוניטין ולהשפיע על התודעה באמצעות טכנולוגיות המידע החדשות. הם חזקים מאוד, אם כי כוחם אינו מגובה על ידי כל סמכות רשמית או עמדה רשמית. מנהיגים צעירים מציעים תרומה משמעותית לעיצוב התודעה, אם כי אין לכוחם ביטוי ארגוני מורגש. הפעילות באינטרנט והשימוש באמצעי התקשורת החדשים לצורך ניידות פוליטית ומחאה חברתית נמצאו לעיתים קרובות בתור כלי חשוב ביותר. הדוגמה הטובה ביותר היא המחאה נגד תוכנית פראוור, שהביאה בסופו של דבר לעכב את יישומה (Jamal, 2017: 539).²⁰

20 ראו מאמר קצר של הודא אבו עובייד, ממובילות המאבק נגד תוכנית פראוור וחברת הגרעין המייסד של ארגון אל-חראכ אל-שבאבי, המזוהה בתור "התארגנות הצעירים נגד תוכנית פראוור" (אבו עובייד, 2015).

הצעירים הערבים ממלאים אפוא תפקיד קריטי בכל מהלך פוליטי עממי, והשפעתם מורגשת היטב בכל מערכת בחירות. לקראת הבחירות לכנסת ה-22 קם גוף עממי שנקרא "קואליציית ה-17 בספטמבר". להקמת הקואליציה חברו עשרה ארגונים מהחברה האזרחית הערבית (כולם עמותות רשומות), ובראשם המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי.²¹ הקואליציה קמה בתגובה לשפל ההיסטורי בשיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה-21, והיא שמה לה למטרה להעלות את שיעור ההצבעה ברחוב הערבי בבחירות לכנסת ה-22. גופי הקואליציה גייסו יותר מ-600 פעילים צעירים שפעלו באופן אינטנסיבי בשטח. רובם המכריע של הפעילים עשו זאת בהתנדבות. הפעילים הפגינו נוכחות ברחובות, חילקו עלוני הסברה בדוכנים והשתתפו ב-40 אלף ביקורי בית. בצד זאת הם היו שותפים לקמפיין ענף ברשתות החברתיות, וסייעו בהפצת סרטונים וחומרי הסברה על תרומתם של חברי הכנסת הערבים לחברה הערבית ועל התועלת בהשתתפות בבחירות. המסרים עברו בשפה קצרה ופשוטה: "הפעם מצביעים, הפעם אנחנו מחליטים". פעילי הקואליציה אף יצאו במסע עממי להחתמת אזרחים ערבים על עצומה שבה מתחייבים החותמים להצביע ביום הבחירות. על פי נתוני הקואליציה על העצומה חתמו כ-31 אלף אזרחים ערבים במסגרת פעילויות שטח וביקורי בית, וכ-50 אלף אזרחים נוספים חתמו על עצומות דיגיטליות שפורסמו ברשתות החברתיות.²²

לסיכום, הירידה בהשתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת בשני העשורים האחרונים מוסברת במידה רבה בגורם הלאומי. הדבר מתבטא בפעילות עקיבה של התנועה להחרמת הבחירות לכנסת שמתקיימת מדי מערכת בחירות, כמו גם בהתרחבות מעגל המזדהים עם המסרים מטעמה של תנועה זו, כפי שניתן ללמוד מההיענות הציבורית הרחבה למסע ההחרמה שהתנהל לקראת הבחירות

21 חברי קואליציית ה-17 בספטמבר: (1) המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי; (2) עמותת א־זהרה לקידום מעמד האישה; (3) אגודת הנוער אל-קלם; (4) מרכז אל-טופולה בנצרת; (5) מוסד סומוד לענייני אדמה, דיור וזכויות אדם; (6) אגודת שייכות ונתינה; (7) אגודת מהאראת לפיתוח כישורים, הכשרה והדרכה; (8) מוסד ג'וסור לאומנות ויצירתיות; (9) דיראסאת - מרכז ערבית למשפט ולמדיניות; (10) אגודת אל-אמל למען איכות הסביבה.

22 נתונים שנמסרו לכותב מסאמר סוויד, מנכ"ל המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי ויו"ר קואליציית ה-17 בספטמבר.

באפריל. אולם בצד זאת מתרחשים בחברה הערבית תהליכים פוליטיים דומים לאלה המתרחשים בחברה הישראלית בכללותה: היחלשות אחיזת המפלגות בציבור, הופעתם של ארגונים עממיים וארגוני חברה אזרחית המשמשים תחליף מסוים לפעילות המפלגות, והתנתקות של בני הדור הצעיר מעשייה פוליטית ממוסדת. התנועות הגדולות בשיעורי ההצבעה של האזרחים הערבים במערכות הבחירות האחרונות מלמדות שגם אם במערכת בחירות מסוימת שיעור ההצבעה נמוך במיוחד אין מדובר בהחרמה עקרונית של ההשתתפות בבחירות לכנסת, אלא בהימנעות מכוונת שנועדה להשיג מטרות כלשהן. השאלה מהן מטרות אלה ומה משפיע עליהן עומדת לדיון בחלק הבא.

הציבור הערבי: עמדות פוליטיות לקראת הבחירות לכנסת ב־2019

תוצאות הבחירות לכנסת ה־21 ולכנסת ה־22 נדונו בהרחבה במקומות אחרים, ואין הכוונה לדון בהן כאן.²³ הדיון יעסוק בעמדות הפוליטיות שעומדות ביסוד ההתנהגות הפוליטית של הציבור הערבי בשנים האחרונות, והן רלוונטיות להבנת תוצאות שתי מערכות הבחירות האלה: מחד גיסא הגורם האזרחי המתבטא בכמיהה עזה להשפעה פוליטית ונכונות לשיתוף פעולה ישיר או עקיף עם הממשלה, ומאידך גיסא הגורם הלאומי הקשור לעמדת הציבור הערבי כלפי הרעיונות העומדים ביסוד חוק הלאום.

הממד האזרחי: כמיהה לאפקטיביות פוליטית

עמדנו לעיל על תחושת המיאוס בציבור הערבי מהכנסת ומהמפלגות. תחושה זו מתחדדת דווקא על רקע הכמיהה העזה האצורה בציבור הערבי לאפקטיביות פוליטית. בסקר שותפות בעירבון מוגבל 2017 רוב מכריע בקרב הנשאלים הערבים (81.4%) תמכו בכך שהמפלגות הערביות יסכימו להצטרף לממשלה, ובמסגרת זאת גם ימונו שרים ערבים (הרמן ואחרים, 2017: 77). שיעור דומה (75.9%) שתמכו באפשרות כזו נצפה גם בסקר שותפות בעירבון מוגבל 2019 (הרמן ואחרים, 2019: 122). הנקודה המעניינת היא שהנסיבות שבהן התקבלו הנתונים הללו שונות בתכלית. נתוני הסקר הראשון נאספו בראשית 2017, חודשים אחדים לפני המשבר שפקד את הרשימה המשותפת בשאלת הרוטציה בשורותיה, ושנה לאחר שהממשלה אימצה את החלטה 922 (תוכנית פיתוח בהיקף חסר תקדים ליישובים הערביים) – החלטה שהתקבלה במידה לא מבוטלת בזכות פעילותה

23 על תוצאות הבחירות לכנסת ה־21 ראו רודניצקי, 2019. על תוצאות הבחירות לכנסת ה־22 ראו אריק רודניצקי, "ניתוח הצבעת האזרחים הערבים בבחירות ספטמבר 2019", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 18.9.2019.

של הרשימה המשותפת בכנסת. נתוני הסקר השני נאספו בראשית 2019, כאשר הרשימה המשותפת הייתה בדרכה לפירוק והמשבר בשורותיה הקרין בצורה שלילית על דעת הקהל בציבור הערבי. למרות הנסיבות השונות נתוני הסקרים דומים. הכמיהה האצורה בציבור הערבי להשפעה פוליטית איננה מותנית אפוא באפקטיביות של נציגיו בכנסת. ניתן לומר שכמיהה זו משמשת מעין "מצפן פוליטי" עבור הציבור.

יתרה מזו, מבחינת הציבור הערבי אין סתירה בין הכמיהה העזה להשפעה פוליטית באמצעות שיתוף פעולה פוליטי עם מפלגות יהודיות בכנסת ואף בממשלה, לבין הגדרת הזהות האישית על הרצף הלאומי. לכן אין לפרש את הביקורת על חוק הלאום (שהתקבל בכנסת) מחד גיסא ואת הכמיהה העזה להשפעה פוליטית (באמצעות אותה כנסת) מאידך גיסא כפרדוקס. סקר "שיחה מקומית" שנערך ימים אחדים לפני הבחירות לכנסת ה־21, דהיינו כאשר כבר נסתם הגולל על התפרקותה של הרשימה המשותפת והמפלגות הערביות התמודדו בשתי בריתות נפרדות (חד"ש־תע"ל, ורע"מ־בל"ד), מלמד כי רוב גדול בציבור הערבי (87% מהנשאלים) קיבלו בברכה את רעיון הצטרפותה של מפלגה ערבית לממשלה בישראל. שיעורי ההסכמה הגבוהים עם הטענה הזאת אפיינו באופן רוחבי את כל הנשאלים ללא הבדל בהגדרת הזהות העצמית שלהם. על פי הסקר 45.9% בחרו בהגדרה "ערבי־ישראלי" כהגדרה העיקרית המאפיינת אותם, 21.7% בחרו בהגדרה "ערבי", 18.7% בחרו בהגדרה "פלסטיני־ישראלי", ו־13.7% בחרו בהגדרה "פלסטיני". למרות השונות בקרב הנשאלים בהגדרת הזהות העיקרית שלהם נצפתה אצל כולם הסכמה גורפת לגבי אפשרות כניסתה של מפלגה ערבית לממשלה: 93% מהמגדירים עצמם "פלסטיני־ישראלי", 88% מהמגדירים עצמם "ערבי־ישראלי", 88% מהמגדירים עצמם "פלסטיני" ו־80% מהמגדירים עצמם "ערבי" תמכו באפשרות כזאת.²⁴

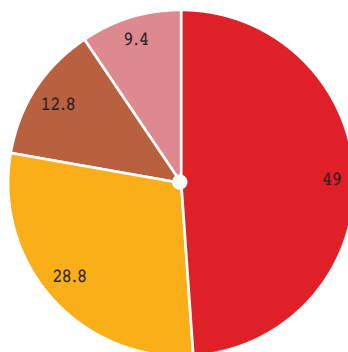
בשלהי יולי 2019, חודשיים לפני הבחירות לכנסת ה־22, הוקמה מחדש הרשימה המשותפת. שבועות אחדים לפני יום הבחירות התבטא בתקשורת איימן עודה, ראש הרשימה המשותפת, כי יהיה מוכן להצטרף לקואליציית מרכז־שמאל לאחר הבחירות. מבחינה מהותית לא היה בהצהרה עצמה כל חדש, שכן גם לפני

הבחירות לכנסת ה-21 רמז עודה שיהיה מוכן לשיתוף פעולה עם מפלגת כחול לבן אם תתמללנה ארבע דרישות: (1) ביטול חוק הלאום; (2) מיגור אלימות ופשיעה בחברה הערבית; (3) הפסקת הריסת בתים ביישובים הערביים; (4) הקצאת תקציבים לאוכלוסייה הערבית (שומפלבי ולוקש, 2019). החידוש בהצהרתו של עודה כעת היה כפול: ראשית, עודה עמד עתה בראש רשימה משותפת של ארבע המפלגות הגדולות ברחוב הערבי, בעוד שלפני הבחירות הקודמות הוא עמד בראש ברית פוליטית קטנה יותר בין חד"ש לתע"ל; שנית, עודה הבליט את הכוונה להצטרף לקואליציה ממשלתית מבלי שיתנה את המהלך במילוי דרישות מקדימות כפי שעשה בהצהרתו ערב הבחירות הקודמות. על כל פנים ההצהרה הנוכחית התקבלה בצורה אמביוולנטית בזירה הפוליטית הערבית; חברי בל"ד מיהרו להתנער ממנה וטענו כי מדובר בעמדה אישית של עודה, ועמדה זו אינה משקפת את העמדה הרשמית של הרשימה המשותפת (שניידר וזקן, 2019). עם זאת, ממצאי הסקרים מלמדים שלהצהרתו של עודה יש בסיס תמיכה ציבורי איתן. סקר בקרב ציבור הבוחרים הערבי, שנערך מטעם תוכנית קונרד אדנאואר בשבועיים שקדמו לבחירות, גילה כי בקרב מי שמתכוונים להצביע בבחירות 49% תומכים בכניסתה של מפלגה ערבית לממשלה (בנסיבות הנכונות), ועוד 28.8% סבורים שמפלגה ערבית עשויה לתמוך בממשלה מבחוץ כגוש חוסם. רק 12.8% התנגדו לשתי האפשרויות האלה. בצד זאת 9.4% אמרו שאין להם דעה.²⁵ אם כן, רוב גדול בציבור המצביעים בפועל (כשלושה רבעים ממנו) מייחל לכך שלהצבעתו ביום הבחירות תהיה השפעה פוליטית ישירה או עקיפה על הממשלה.

25 הסקר נערך ביוזמת תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב. נחוני הסקר נאספו בארכיום 21 באוגוסט עד 8 בספטמבר 2019. גודל המדגם היה 716 נסקרים, וטעות הדגימה המרבית 3.6%.

תרשים 9

האם מפלגה ערבית צריכה להצטרף לממשלה? (%)

- מפלגה ערבית צריכה להצטרף לממשלה בנסיבות הנכונות
- אסור למפלגות הערביות להיכנס לממשלה, אך מותר להן לתמוך בה מבחוץ
- אסור לשום מפלגה ערבית להיכנס לממשלה וגם לא לתמוך בה מבחוץ
- לא יודע

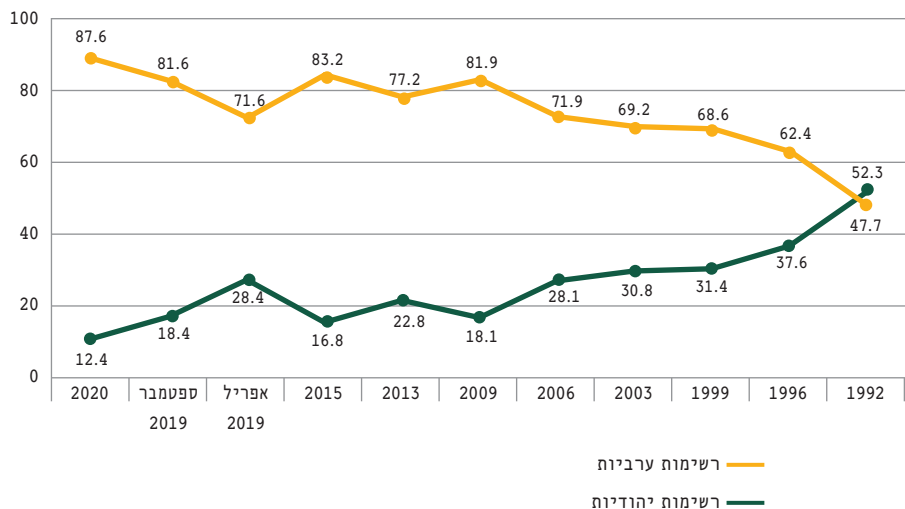
ההקמה מחדש של הרשימה המשותפת הפיחה מחדש תקווה להשפעה פוליטית באמצעות שותפות ישירה או עקיפה בקואליציה הממשלתית. רוב הציבור הערבי רואה ברשימה המשותפת כתובת פוליטית לשם השגת מטרה זו, ואולם ההזדהות העקרונית עם הרשימה אינה מתורגמת בהכרח להשתתפות בבחירות לכנסת. הסיבה העיקרית לכך, כאמור לעיל, היא חוסר האמונה ביכולתן של המפלגות הערביות להיות אפקטיביות מבחינה פוליטית בנסיבות הקיימות. וכך, למרות מאמצי השכנוע האדירים שהושקעו לשם העלאת אחוז ההצבעה – בין היתר באמצעות קריאה מפורשת של ראשי ערים ומועצות מקומיות ערביות להצביע לרשימה המשותפת, ובהם עלי סלאם, ראש העיר נצרת – שיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות האחרונות עלה רק במעט על שיעור ההשתתפות ב־2015, כאשר הוקמה הרשימה המשותפת לראשונה. סיבה אחרת לכך היא שלא מעט בציבור הערבי מייחלים להקמתה של מפלגה ערבית חדשה שלא תבחל בשיתוף פעולה גלוי ובלתי מותנה עם המפלגות היהודיות על מנת להשיג השפעה פוליטית. הבעיה באפשרות הזאת כפולה: אחוז החסימה הגבוה

מקשה על הקמתה של מפלגה ערבית חדשה שתהיה חלופה ריאלית למפלגות הערביות המבוססות ברחוב הערבי, בעוד שהמפלגות היהודיות הגדולות במרכז ובימין אינן ששות לקיים שיתוף פעולה כזה.²⁶

בשני העשורים האחרונים הולך ופוחת שיעור המצביעים הערבים שנותנים את קולם למפלגות יהודיות. התהליך החל באמצע שנות התשעים כאשר בשתי מערכות בחירות (1996 ו-1999) התנהלה ההצבעה באמצעות שני פתקים: האחד למפלגה והשני למועמד לראשות הממשלה. הירידה בהצבעה למפלגות היהודיות לא נבעה משיקולים שליליים (הענשת המפלגות היהודיות). עבור מצביעים ערבים רבים שוב לא הייתה התלבטות אם לתמוך במפלגה ערבית הקרובה לליבם או במפלגה יהודית על מנת להגדיל את סיכויי העומד בראשה להיות ראש ממשלה. לראיה, בבחירות 1996 הצביעו 94.8% מהבוחרים הערבים לשמעון פרס, ובבחירות 1999 הצביעו 94.3% מהבוחרים הערבים לאהוד ברק – שניהם מועמדי מפלגת העבודה לראשות הממשלה (אוסצקי-לזר וגאנס, 1996; Frisch, 2000). השבר בין הציבור הערבי למפלגות היהודיות החל לבלוט לעין במערכות הבחירות שנערכו לאחר האירועים הקשים באוקטובר 2000. הוא העמיק עוד יותר במערכות הבחירות לכנסת ה-18 (2009) והכנסת ה-19 (2013), שנערכו בסמיכות לאירועים אלימים שפרצו מעת לעת באותן שנים בין ישראל לשלטון חמאס ברצועת עזה. המפלגות הערביות ניהלו תעמולה אגרסיבית נגד הצבעה למפלגות יהודיות, והציבור הערבי הגיב בהתאם. בצד זאת, התזוזה בדעת הקהל היהודית לימין המפה הפוליטית, שמתבטאת בשקיעת מפלגות השמאל הציוני (עבו, יובל ובן-פורת, 2011), הובילה את המפלגות היהודיות לוותר בהדרגה על קולות הבוחרים הערבים ולרכז את עיקר המאמץ בגיוס קולות של מצביעים יהודים במרכז ובימין המפה הפוליטית.

26 הדברים מבוססים על ראיונות עם מוחמד דראושה, ד"ר מורסי אבו מוך ואלוף סבאג.

חרשים 10
התפלגות ההצבעה ביישובים הערביים לרשימות ערביות ויהודיות,
 (%) 2020-1992

לוח 1
התפלגות ההצבעה ביישובים הערביים לרשימות עיקריות,
 (%) 2020-1992

רשימות יהודיות	רשימות ערביות	שנה (כנסת)
52.3	47.7	1992 (13)
העבודה 20.3 מרצ 9.7 הליכוד 8.9 ש"ס 4.9 מפד"ל 4.8	חד"ש 23.4 מד"ע 15.1 רמ"ל 9.2	
37.6	62.4	1996 (14)
הליכוד 2.2 העבודה 16.6 מרצ 10.5 מפד"ל 1.7 ש"ס 1.3	חד"ש-בל"ד 37.0 רע"מ 25.4	

שנה (כנסת)	רשימות ערביות	רשימות יהודיות
1999 (15)	68.6	31.4
	רע"מ 30.5 חד"ש 21.3 בלי"ד-תע"ל 16.8	העבודה 7.4 מרצ 5.0 הליכוד 4.8 ש"ס 3.5
2003 (16)	69.2	30.8
	חד"ש-תע"ל 28.3 בלי"ד 20.9 רע"מ 20.0	העבודה 8.8 מרצ 4.8 הליכוד 4.1 ש"ס 3.6
2006 (17)	71.9	28.1
	רע"מ-תע"ל 27.4 חד"ש 24.3 בלי"ד 20.2	העבודה 12.8 קדימה 6.8 ש"ס 2.9 מרצ 2.8 הליכוד 0.9
2009 (18)	81.9	18.1
	רע"מ-תע"ל 32.1 חד"ש 27.5 בלי"ד 22.3	העבודה 4.6 קדימה 3.7 ישראל 2.0 ביחננו 2.3 הליכוד 2.1 ש"ס 2.0
2013 (19)	77.2	22.8
	רע"מ-תע"ל 32.0 חד"ש 23.2 בלי"ד 21.8	הליכוד-ישראל 4.3 העבודה 3.8 ש"ס 3.7 קדימה 3.1 מרצ 2.9 התנועה 2.0
2015 (20)	83.2	16.8
	הרשימה המשותפת 82.4	המחנה הציוני 4.9 מרצ 2.6 כולנו 2.3 ישראל 2.3 ש"ס 1.6 הליכוד 1.5
אפריל 2019 (21)	71.6	28.4
	חד"ש-תע"ל 39.3 רע"מ-בלי"ד 31.5	מרצ 8.7 כחול לבן 8.1 הליכוד 2.3 כולנו 2.2 ש"ס 2.0 ישראל 1.6 העבודה 1.3

רשימות יהודיות	רשימות ערביות	שנה (כנסת)
18.4	81.6	ספטמבר 2019 (22)
כחול לבן 7.7 המחנה הדמוקרטי 2.9 ישראל ביתנו 2.0 העבודה 2.0 הליכוד 1.6 ש"ס 1.3	80.6	
12.4	87.6	2020 (23)
כחול לבן 5.3 העבודה־גר־מרצ 2.2 הליכוד 1.8 ישראל ביתנו 1.5 ש"ס 0.8	87.6	

הערה : נתוני ההצבעה הכללית (סך הכול) כוללים גם הצבעה לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה.
מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, שנים נבחרות.

בשתי מערכות הבחירות ב־2019 בלטו המפלגות מרצ וכחול לבן עם קמפיין בחירות ייעודי עבור הציבור הערבי. בבחירות שנערכו באפריל (כנסת 21) זכתה כל אחת מהן במנדט אחד מקולותיהם של המצביעים הערבים. בבחירות שנערכו בספטמבר (כנסת 22) קרסה מרצ, שהתמודדה במסגרת המחנה הדמוקרטי, ואיבדה כמעט שני שלישים מכוחה בהשוואה לבחירות הקודמות. רק כחול לבן שימרה את כוחה בציבור הערבי, וגם הפעם זכתה במנדט אחד מקולות הבוחרים ביישובים הערביים. לקראת הבחירות לכנסת ה־22 התראיין ראש המפלגה, בני גנץ, לכמה כלי תקשורת ערביים והציג בצורה ישירה את עמדותיו לציבור הערבי (רוט־אבנרי, 2019). כחול לבן הקדישה חלק מקמפיין הבחירות שלה לציבור הערבי במטרה לקדם "ברית כתובה עם בני המיעוטים בישראל, מתוך מטרה לייצר שיח מכבד ומשתף". המפלגה הקימה עמוד פייסבוק שכותרתו "האמנה החברתית". האמנה מתייחסת לשישה נושאים: הקמת משרד לבני מיעוטים, חינוך, ביטחון פנים, תעסוקה ופיתוח כלכלי, תשתיות ותחבורה ציבורית ותוכנית מתאר ארצית (גלילי, 2019). המאמצים נשאו פרי. על פי נתוני ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־22 מחצית מכוחה של כחול לבן בציבור הערבי באה מקולות הדרוזים (כ־19,800 קולות), ואילו המחצית האחרת באה מקולות הציבור הערבי הרחב (כ־18,800 קולות). גם מפלגת העבודה בראשות עמיר פרץ הקדישה חלק ממסע הבחירות שלה לציבור הערבי (בעיקר לדרוזים ולבדואים בגליל), אולם הישגיה היו צנועים (מועטי, 2019).

לסיכום, הכמיהה העזה של הציבור הערבי להשפעה פוליטית מתבטאת ברצון מובהק של המצביעים בפועל לתרגם את הצבעתם לשילוב מפלגה ערבית בממשלה (באופן ישיר או עקיף), ובנכונות מסוימת לשיתוף פעולה פוליטי עם מפלגות יהודיות. בשונה מן העבר, כאשר שיתוף פעולה פוליטי עם המפלגות היהודיות התבטא בהצבעה ישירה של הבוחרים הערבים למפלגות אלה, כיום הציבור הערבי מוכן לשיתוף פעולה פוליטי עם הממסד הישראלי באמצעות מפלגות ערביות שבהן הציבור יבחר.

הממד הלאומי: בין חוק הלאום לרעיון המדינה היהודית

שתי מערכות הבחירות ב־2019 נערכו במהלך השנה שחלפה מאישור חוק הלאום בכנסת. כאן המקום להתייחס בקצרה לתוכנו של החוק, ולסקור את התגובות הכלליות ברחוב הערבי ובמערכת הפוליטית הערבית בעקבות חקיקתו.

חוק הלאום מבקש לעגן בחקיקת יסוד את זהותה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. החוק מבקש להוסיף למערך החוקתי סדרת הוראות העוסקות במאפיינים היסודיים של ישראל כמדינה יהודית. בדברי ההסבר לחוק, כאשר היה נתון לדיון בכנסת, נאמר כי "חוק היסוד המוצע יצטרף לחוקי היסוד הקיימים המעגנים מרכיבים נוספים באופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל". בעקרונות היסוד המופיעים בראש החוק נאמר, בין היתר, ש"מימוש הזכות להגדרה עצמית לאומית במדינת ישראל ייחודי לעם היהודי". החוק קובע את סמלי המדינה ואת מעמדה של ירושלים כבירתה. בסעיף 4, הנוגע לשפת המדינה, קובע החוק כי עברית היא שפת המדינה, ואילו הערבית היא בעלת "מעמד מיוחד במדינה" ואיננה מוגדרת שפה רשמית במדינה. הנימוק לכך הוא שבפועל, הן בחקיקה והן בפסיקה, לשפה העברית מוענק מעמד של בכורה ולכן מוצע לעגן זאת בחוק. בצד זה נקבע שהאמור בחוק אינו פוגע במעמד המוענק בפועל לשפה הערבית. החוק מקבע את הקשר בין מדינת ישראל לבין העם היהודי ברחבי העולם.

בסעיף 7 בחוק נאמר כי "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה".²⁷

תגובות בזירה הציבורית הכללית

הדיון בהשלכות הפוליטיות והמשפטיות של חוק הלאום, כמו גם בסוגיה הכללית של משמעות ההכרה בישראל כמדינה יהודית, העסיק לא מעט אקדמאים ואינטלקטואלים.²⁸ דיונים אלה נערכו עוד בתקופה שהחוק טרם התגבש, ולא זכו לחשיפה ציבורית רבה. תשומת הלב העיקרית הופנתה למשבר שפקד את הרשימה המשותפת בשאלת הרוטציה בשורותיה. המשבר נולד לאחר שח"כ באסל ע'טאס מב"ד נאלץ להתפטר מהכנסת במחצית תקופת כהונתו (מרץ 2017) לאחר שהוגש נגדו כתב אישום. ההתפטרות התרחשה זמן קצר לפני שהסדר הרוטציה, שנקבע וסוכם בין מרכיבי הרשימה המשותפת עוד לפני הבחירות לכנסת ה־20, היה אמור להיכנס לתוקף. המשבר נמשך כמעט שנה והעיב על פעילותם של הפוליטיקאים הערבים. המשבר גם הקרין בצורה שלילית על הציבור הערבי, אשר לנגד עיניו הלך ונסדק חזון האחדות המיוחלת.

בצד זאת, תשומת הלב הציבורית הופנתה לתוכנית החומש לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי (החלטת ממשלה 922) שאושרה בדצמבר 2015 והייתה חסרת תקדים בהיקפה (כ־11 מיליארד ש"ח). התוכנית באה לאוויר העולם בתקופה שבה חלק לא מבוטל בציבור הערבי (מעמד הביניים המתרחב) חווה שיפור במצבם הכלכלי (ארלוזורוב, 2017). יש חוקרים שאינם מתפלאים על כך שהחלטה 922 וחוק הלאום התקבלו בתקופת כהונתה של אותה ממשלה. לטענתם שניות זו מאפיינת את מדיניות ממשלות נתניהו כלפי הציבור הערבי בעשור החולף: גזר כלכלי מול שוט לאומי (מצא, 2016; Scheindlin, 2017).

27 חוק־יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי, התשע"ח-2018.

28 ראו למשל קובץ שיצא לאור מטעם מדאר - הפורום הפלסטיני ללימודי ישראל שמקום מושבו ברמאללה, ובו מאמרים פרי עטם של כותבים ערבים, כולם אזרחים ישראלים, העוסקים בהשלכות משפטיות ופוליטיות של חוק הלאום על הציבור הערבי בישראל - Ghanim, 2019.

לאחר אישור חוק הלאום בכנסת נערכו שתי עצרות מחאה המוניות בכיכר רבין בתל אביב, והתקיימו פעולות מחאה בהיקף קטן יותר ובהן עצרות מחאה בסביבות היישובים הערביים במשולש ובגליל. בצד זאת פובליציסטים ואישי ציבור ערבים התגייסו כדי להעביר לציבור היהודי בפומבי את ביקורתם על החוק. כמה מארגוני החברה האזרחית הערבית ערכו מסיבות עיתונאים ויצאו במסע להחתמה על עצומות נגד החוק.²⁹

אחד הגופים שמנסה לפעול בצורה מוסדרת יחסית מאז החל גל המחאה נגד החוק הוא "פורום הקצינים הדרוזים" בהנהגת תא"ל (מיל') אמל אסעד. חברי הפורום מדגישים את ההשלכות הפוגעניות של החוק בעיקר על בני העדה הדרוזית. עם זאת, יוזמת הקצינים הדרוזים לא הפכה לתנועת מחאה גורפת. הסיבה העיקרית לכך היא העובדה שבתוך העדה הדרוזית עצמה לא התגבשה חזית אחידה לשם מאבק בחוק הלאום. בני הדור הצעיר, ברובם חיילים או חיילים משוחררים, נפגעו מאוד מהחוק, וחלקם אף קורא לבטל את גיוס החובה לדרוזים. לעומת זאת, המנהיגות הוותיקה – המנהיגות הדתית – איננה מעוניינת לסכן את מערכת היחסים ארוכת השנים עם הממסד הישראלי. בעקבות זאת נפער שסע עמוק בין בני הדור הצעיר לבין המנהיגות הרוחנית בתוך העדה הדרוזית, אשר מנע מגל המחאה לצבור מומנטום.³⁰

תגובות בזירה הפוליטית

גלגוליה של הצעת חוק הלאום לא נותרו ללא תגובה בזירה הפוליטית הערבית. באופן כללי יש לומר שבשני העשורים החולפים, מהכנסת ה־15 ברציפות, הניחו הסיעות הערביות על שולחן הכנסת לא פחות מ־13 הצעות לחוק יסוד העוסקות בשותפות אזרחית ובשוויון האוכלוסייה הערבית בישראל.³¹ ההצעה האחרונה שבה הונחה על שולחן הכנסת באפריל 2018 בתגובה ישירה לחוק הלאום. היא

29 סיכום ממצה של ההגובות בחברה הערבית ניתן למצוא בדוח Inter-Agency Task Force on Israeli Arab Issues (IATF), "Nation-State Law: Arab, Druze, Government and Civil Society Responses," August 9, 2018

30 ריאיון עם אמל אסעד, 13 במאי 2019.

31 עיבוד נחונים מתוך אתר הכנסת.

גובשה ונוסחה בידי ח"כ יוסף ג'בארין מהרשימה המשותפת, וכותרתה: "חוק־יסוד: ישראל – מדינה דמוקרטית, רב־תרבותית ושוויונית". על ההצעה חתמו כל חברי הרשימה המשותפת, ואליהם הצטרפו חברי הכנסת עיסאווי פריג' ומוסי רז ממרצ וזוהיר בהלול ממפלגת העבודה. מטרת החוק, כלשון ההצעה, היא "לעגן את ערכיה של המדינה כמדינה דמוקרטית ורב־תרבותית, המקיימת שוויון אזרחי, תרבותי ולאומי מוחלט עבור כלל אזרחיה". הצעת החוק ביקשה לעגן את אופייה של ישראל כמדינה דמוקרטית, משותפת ושוויונית לכל אזרחיה. בהצעה נכתב שההמנון, הדגל וסמלי המדינה ייקבעו בחוק ויבטאו את הזיקה השווה של המדינה לאזרחיה היהודים והערבים. ההצעה קיבעה את העברית והערבית כשפות רשמיות במדינה. היא גם קבעה שהמיעוט הערבי במדינה זכאי לייצוג הולם במוסדות המדינה, ובד בבד הוא זכאי להקים ולנהל מוסדות ייחודיים לו בתחומי החינוך, התרבות והדת. בדברי ההסבר להצעה נכתב כי "ביסוד העקרונות הדמוקרטיים של כל מדינה עומד עקרון השוויון בחלוקת משאביה. בלא הבטחת שוויון מהותי לכלל האזרחים ולקבוצות האזרחים, ולא רק שוויון אישי פורמלי, אין דמוקרטיה מהותית". בצד זאת ביוני 2018 הכינה סיעת בל"ד (בראשות ח"כ ג'מאל זחאלקה) הצעת חוק המבקשת להגדיר את ישראל "מדינת כל אזרחיה", אולם נשיאות הכנסת פסלה את ההצעה והיא לא הונחה כלל לדיון על שולחן הכנסת. עתירתם של נציגי בל"ד לבג"ץ בעניין זה לא הועילה (ליס, 2018). בנובמבר 2018 הניחה קבוצה של חברי כנסת בראשות דב חנין (הרשימה המשותפת) הצעת חוק הקוראת לביטול חוק הלאום. הנימוק לביטול היה שקבלת החוק הייתה תוצאה של מסכת לחצים פוליטיים, שעוררה ביקורת בקרב לא מעט מחברי הכנסת שנאלצו להצביע עבורו, והחוק אף איננו משקף הסכמה רחבה בחברה ובכנסת. כמו כן נאמר שהחוק איננו כולל את ערך השוויון ואיננו מגדיר את מדינת ישראל כדמוקרטיה.³² כל הצעות החוק האמורות לעיל נדחו.

פרשת חוק הלאום העסיקה אפוא לא מעט את המערכת הפוליטית הערבית ואף גרמה לזעזוע מסוים. ח"כ זוהיר בהלול ממפלגת העבודה התפטר במחאה על אישור חוק הלאום בכנסת, וחברי סיעת בל"ד (שהייתה אז חלק מהרשימה המשותפת) נעדרו באופן הפגנתי מפתיחת מושב החורף של הכנסת באוקטובר

2018. אף על פי כן הזעזוע לא הפך לרעידת אדמה. המפלגות הערביות המשיכו את פעילותן והחלו להתארגן לקראת הבחירות לכנסת הבאה. התנועה האסלאמית הקדימה לעשות כאשר חודש ימים לאחר אישור החוק, עוד לפני שהוכרז על הקדמת הבחירות, ערכה ועידה כללית על מנת לבחור את מועמדיה לבחירות הבאות. שאר המפלגות מיהרו אף הן לבחור את מועמדיהן לכנסת הבאה עם ההכרזה על הקדמת הבחירות. למרות הזעזוע שפקד את המערכת הפוליטית הערבית, אישור חוק הלאום לא הניע את המפלגות הערביות לבחון מחדש את השתתפותן במשחק הפרלמנטרי, וגם לא הניא אותן מלהשתתף בבחירות שנערכו באפריל 2019, פחות משנה לאחר אישור החוק. אחת הטענות הביקורתיות בציבור הערבי (ובמיוחד בקרב בני הדור הצעיר) כלפי חברי הרשימה המשותפת היא שהיה עליהם להתפטר במחאה על אישור חוק הלאום, ובכך לשמוט את הלגיטימציה של הכנסת.³³

על כל פנים ההתפתחויות הפוליטיות לא הותירו לחברי הכנסת הערבים מרחב תמרון גדול. בראשית ינואר 2019, שבועיים לאחר שהוכרז על הקדמת הבחירות לכנסת ה־21, פרשה תע"ל מן הרשימה המשותפת. במשך חודש וחצי התנהלו מגעים קדחתניים בין נציגי המפלגות הערביות בניסיון למצוא פתרון למשבר, אך ללא הועיל. הפוליטיקה הערבית נקלעה לסחרור שלילי אשר הוביל לבסוף להתפרקותה של הרשימה המשותפת. כלי התקשורת בשפה הערבית עסקו במשבר ברשימה המשותפת, ולא בסוגיית חוק הלאום.

עמדות כלפי הרעיון "מדינת הלאום של העם היהודי"

מהי עמדת הציבור הערבי כלפי הרעיון להגדיר את ישראל "מדינת הלאום של העם היהודי", כלשון החוק? כדי לברר את העניין נבדוק את עמדות הציבור בשתי נקודות זמן: האחת שנה וחצי לפני אישור חוק הלאום בכנסת, והשנייה חצי שנה לאחר אישור החוק. בשתי נקודות הזמן התבקשו הנשאלים הערבים, במסגרת סקר שותפות בעירבון מוגבל של המכון הישראלי לדמוקרטיה, לציין אם הם

33 טענה זו נשמעה בראיונות שערך המחבר עם מוחמד דראושה, אליף סבאג ועם אישיות ציבורית בכירה שביקשה להישאר בעילום שם.

מסכימים או מתנגדים להיגד הזה: "לישראל יש הזכות להיות מוגדרת מדינת הלאום של העם היהודי".

בהשוואת עמדות הציבור הערבי בשני הסקרים מתברר כי שיעור ההתנגדות בציבור הערבי לזכותה של ישראל להיות מוגדרת "מדינת הלאום של העם היהודי" – כלשון החוק – עלה במידה לא מבוטלת מ־67% ב־2017 ל־77% ב־2019. יש לציין כי שיעור התנגדות דומה (77%) נרשם כבר בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2016, ולכן אין להסיק מן הנתונים שאישור חוק הלאום בכנסת הוא שגרם לעלייה ברמת ההתנגדות לרעיון. הנתונים בסך הכול מצביעים על העובדה שחוק הלאום הגיע לאוויר העולם בצל התנגדות מוצקה של הציבור הערבי להגדרה כזאת.

מהשוואת ממצאי הסקרים ב־2017 ו־2019 עולה שהעלייה בשיעור ההתנגדות נרשמה בעיקר בקרב המוסלמים (שהם רוב מניינו של הציבור הערבי), וגם בקרב הדרוזים. וכך בעוד שב־2017 69% מהמוסלמים, 78% מהנוצרים, ורק 53% מהדרוזים התנגדו לזכותה של ישראל להגדיר עצמה "מדינת הלאום של העם היהודי" (כלשון חוק הלאום), הרי ב־2019, במציאות שבה כבר אושר חוק הלאום, התנגדו להגדרה זו 81% מהמוסלמים, 66% מהנוצרים ו־69% מהדרוזים (הרמן ואחרים, 2017: 58; 2019: 33). הממצא בקרב הדרוזים, שרובם המכריע מצביע בבחירות למפלגות יהודיות, אינו מפתיע. הוא משקף את עומק ההתמרמרות ועוצמת המחאה בעדה הדרוזית על אישור חוק הלאום. תחושות אלה מצאו ביטוי פומבי בעצרת המחאה ההמונית של הדרוזים שנערכה בתל אביב כשבועיים לאחר אישור החוק בכנסת.

הביקורת בציבור הערבי (על כל פלחיו) על המהות הרעיונית של חוק הלאום היא מוצקה ויציבה. האם ניתן להסיק מכאן שבציבור הערבי יש אי־הכרה בישראל כמדינת לאום יהודית? בסקר תוכנית קונרד אדנאואר שנערך שבועות אחדים לפני הבחירות נדרשו הנסקרים להתייחס לאמירה הזאת: "ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי ושל בלבד. היא כמובן מכבדת את זכויות הפרט של כל אזרחיה – יהודים ולא יהודים כאחד, אבל היא מדינת הלאום של העם היהודי בלבד. לעמים אחרים, ללאומים אחרים ולמיעוטים אחרים – יש ייצוג לאומי במדינות אחרות".

המשפטים האלה נלקחו מתוך דבריו של ראש הממשלה, בנימין נתניהו, בפתח ישיבת הממשלה ביום 10 במרץ 2019.³⁴ זהות הדובר לא הוצגה לנסקרים. הם התבקשו להתייחס לגופה של האמירה.

רוב הנסקרים (66%) הסכימו עם האמירה, ורק מיעוט (26%) התנגדו לה. שיעור ההסכמה היה גבוה במיוחד בקרב מי שהגדירו עצמם עם מרכיב זהות ישראלי (ישראלי – 71%, ערביי־ישראלי – 73%, או פלסטיניי־ישראלי – 69%), אולם גם בקרב מי שהגדירו עצמם במונחים לאומיים טהורים הסתמנה הסכמה מסוימת עם האמירה (ערבי – 56%, פלסטיני – 56%). שיעור ההסכמה עלה עם העלייה בגיל, אך ירד ככל שעלתה רמת ההשכלה. בכל זאת ראוי לציין שבכל חתך דמוגרפי שנבדק בסקר, שיעור ההסכמה עם האמירה לא ירד מתחת ל-50%.

לוח 2

"ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, והיא מכבדת את זכויות הפרט של כל אזרחיה, יהודים ולא־יהודים" (%)

קבוצה	מסכים	לא מסכים	לא יודע
סך הכול	66	26	8
קבוצת הגיל	44-18 שנה	62	29
	45 שנה ומעלה	77	20
רמת ההשכלה	יסודית ותיכונית	78	16
	תואר ראשון ומעלה	50	42
הגדרת הזהות העצמית	ערביי־ישראלי	73	22
	פלסטיניי־ישראלי	69	26
	ישראלי	71	23
	ערבי	56	35
	פלסטיני	56	36

34 דברי ראש הממשלה בפתח ישיבת הממשלה, 10 במרץ 2019, אחר משרד ראש הממשלה.

המסקנה היא שהתנגדות לחוק הלאום אין פירושה התנגדות למהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית המקיימת שוויון לכל אזרחיה, כלשון מגילת העצמאות (ולמעשה, לשון ההצהרה של נתניהו). מסקנה זו כבר זכתה לתיקוף מחקרי. סמי סמוחה טוען שהציבור הערבי מוכן להשלים עם אופייה של ישראל כמדינה בעלת מאפיינים יהודיים (כגון רוב יהודי, סממנים תרבותיים יהודיים), אך אינו מוכן להשלים עם אופייה הציוני (המתבטא, למשל, בהענקת זכויות יתר ליהודים בחקיקה) (סמוחה, 2017).

אם כן, עיקר הביקורת על חוק הלאום אינו בהכרח על מה שנכתב בו, אלא יותר על מה שלא נכתב בו, דהיינו היעדרו של ערך השוויון. יתרה מזו, הביקורת היא על מה שמשמע מהחוק בהיעדרו של ערך זה. התחושה הרווחת בציבור הערבי היא שדווקא על שום היותו חוק יסוד החוק עלול לתת יתר גושפנקה לדה-גיטימציה של האזרחים הערבים במרחב הציבורי, כמו גם להדרתם ולאפלייתם בהקצאת משאבים (בהתאם, למשל, לסעיף 7 בחוק הקובע כי "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה"). זאת ועוד, מבחינה רגשית חוק הלאום יוצר מעין היררכיה בין אזרח יהודי לאזרח ערבי. זוהי מעין "תקרת זכוכית מעמדית", והיא מעבירה לאזרח הערבי מסר שהוא אינו שייך עוד למדינה.³⁵

35 הדברים מבוססים על ראיונות עם מוחמד דראושה, ד"ר מנסור עבאס וח"ל (מילי) אמל אסעד.

שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי בבחירות 2019: האזרחי והלאומי

נשאלת כעת השאלה: לאור העמדה הביקורתית המוצקה בציבור הערבי כלפי חוק הלאום, האם עמדה זאת מתורגמת לסדר יום פוליטי? לשון אחר, איזה משקל יש לגורם הלאומי במערכת השיקולים של הבוחר הערבי וכיצד שיקולים אלה משפיעים על ההתנהגות הפוליטית שלו? על מנת לספק מענה לשאלה זו נבדוק תחילה שני קריטריונים: האחד, מידת החשיבות שמייחסים האזרחים הערבים למאבק לשינוי חוק הלאום או ביטולו, והשני, התמריץ שעשוי לספק מהלך כזה לסיכויי ההצבעה שלהם בבחירות לכנסת. לבסוף נבדוק כיצד משפיעה סוגיית חוק הלאום על כוונות המאבק הפוליטי הערבי בטווח הרחוק.

מה עומד על סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי?

כדי לבדוק את הקריטריון הראשון נשווה את משקלו של המאבק בחוק הלאום עם משקלם של נושאים אחרים שעומדים על סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי. לשם כך נבחן ממצאים מארבעה סקרים: שניים נערכו לפני הבחירות לכנסת ה־21 ושניים נערכו לפני הבחירות לכנסת ה־22.

בשני סקרים שנערכו לפני הבחירות לכנסת ה־21, האחד בינואר (שלושה חודשים לפני הבחירות) והשני במרץ (חודש ימים לפני הבחירות), הוצגו לפני הנשאלים שורה של נושאי דיומא, ובהם המאבק לשינוי או ביטול חוק הלאום. הנשאלים נתבקשו לדרג אילו סוגיות הן הבוערות והאקוטיות ביותר, ולכן הן צריכות לעמוד על סדר היום של חברי הכנסת הערבים לאחר יום הבחירות. הם נתבקשו לדרג את תשובותיהם לפי סדר חשיבות ודחיפות (1 – דחיפות ברמה גבוהה ביותר, 2 – דחיפות ברמה בינונית, 3 – דחיפות ברמה נמוכה). בהמשך חושב דירוג העדיפויות של הנשאלים על פי שקלול סדרי החשיבות והדחיפות. ממצאי הסקרים מוצגים להלן באופן השוואתי. ההשוואה היא בין הסוגיות החשובות שדורגו ברמת הדחיפות הראשונה בלבד לבין סוגיות שדורגו במקום

גבוה בעדיפות משוקללת. הסוגיות החשובות הן סוגיות אסטרטגיות שהטיפול הנדרש בהן אינו מיידי, ולכן הן חשובות בטווח הזמן הארוך. הסוגיות הדחופות עוסקות בעניינים יום-יומיים בוערים שמצריכים טיפול מיידי, ולכן הן חשובות בטווח הזמן הקצר. הדעת נותנת כי סוגיה שזכתה לדירוג גבוה בסדרי העדיפות המשוקללים היא אכן סוגיה בוערת ודחופה שיש לטפל בה בטווח הזמן המיידי.

ההשוואות אינן מותירות מקום לספק: בראייה לטווח הזמן הארוך, סדר היום הפוליטי של האזרחים הערבים עוסק בסוגיות לאומיות. סוגיות כגון המאבק לשינוי או ביטול חוק הלאום, כמו גם תמיכה בהסדר קבע עם הפלסטינים בשטחים, משתוות בחשיבותן לשתי הבעיות האקוטיות והבוערות ביותר שניצבות על סדר היום בחברה הערבית: נגע האלימות והפשיעה בחברה הערבית, ובעיית התכנון והבנייה ביישובים הערביים. אומנם בשקלול סדרי העדיפויות המאבק למען שינוי או ביטול חוק הלאום נדחק למטה בחשיבותו מפני שתי הסוגיות האקוטיות והבוערות שהוזכרו לעיל. אולם אף על פי כן בשקלול סדרי העדיפויות מתברר שהטיפול בסוגיית חוק הלאום דחוף בעיני הציבור הערבי יותר מהטיפול בסוגיות כבדות משקל אחרות, כמו שאלת היחסים בין יהודים לערבים בישראל, בעיית העוני והאבטלה, או גיבוש תוכנית פיתוח כלכלית חדשה לאוכלוסייה הערבית.³⁶

36 שקלול סדרי העדיפויות נערך על ידי מכון המחקר יאפא, והנתונים המוצגים בטבלה נמסרו מטעמו.

לוח 3

סקר ינואר 2019: מהי הסוגיה החשובה והדחופה ביותר שיש לטפל בה? (%)

אחוז	נושא בעדיפות משוקללת	אחוז	נושא בעדיפות ראשונה
23.2	פשעה ו אלימות	28.9	סיום הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים
17.8	חינוך	28.2	ביטול חוק הלאום
17.5	תכנון בנייה והריסת בתים	26.0	תכנון בנייה והריסת בתים
13.2	ביטול חוק הלאום	15.1	פשעה ו אלימות
9.8	סיום הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים	1.4	חינוך
9.3	גזענות ומתח בין אזרחים ערבים לאזרחים יהודים	0.4	עוני ואבטלה
9.0	עוני ואבטלה	-	גזענות ומתח בין אזרחים ערבים לאזרחים יהודים
0.2	לא יודע	-	לא יודע

לוח 4

סקר מרץ 2019: מהי הסוגיה החשובה והדחופה ביותר שחברי הכנסת הערבים צריכים לטפל בה אחרי הבחירות? (%)

אחוז	נושא בעדיפות משוקללת	אחוז	נושא בעדיפות ראשונה
26.8	מיגור הפשיעה והאלימות ביישובים הערביים	35.2	מאבק לשינוי או ביטול חוק הלאום
21.7	לגליזציה של מבנים המוגדרים "לא חוקיים"	32.0	מיגור הפשיעה והאלימות ביישובים הערביים
19.6	מאבק לשינוי או ביטול חוק הלאום	13.7	שיפור היחסים בין ערבים ליהודים
15.7	שיפור היחסים בין ערבים ליהודים	13.4	לגליזציה של מבנים המוגדרים "לא חוקיים"
9.6	גיבוש תוכנית פיתוח כלכלית חדשה (כמו תוכנית 922)	2.9	גיבוש תוכנית פיתוח כלכלית חדשה (כמו תוכנית 922)
3.6	חיזוק הקשר עם הרשות הפלסטינית	0.8	חיזוק הקשר עם הרשות הפלסטינית
3.0	אחר/לא יודע	2.0	אחר/לא יודע

על מנת לברר את משקלה של סוגיית חוק הלאום בשיקולי הבוחר הערבי על פי חתך של גיל ושל רמת השכלה, נלקחו נתוני הסקר שנערך חודש ימים לפני הבחירות לכנסת ה־21 (מרץ). נערכה השוואה בין שתי הסוגיות שזכו לדירוג הגבוה ביותר ברמת החשיבות והדחיפות (רמה 1): סוגיית חוק הלאום ובעיית הפשיעה והאלימות (שהיא גם הסוגיה הדחופה ביותר בשקלול סדרי העדיפויות).

פילוח התשובות לפי גיל מלמד שברמת הדחיפות הגבוהה ביותר, כמעט בכל קבוצות הגיל הטיפול בסוגיית חוק הלאום מדורג בעדיפות ראשונה. תמונה זו מעידה על הקונסנזוס בחברה הערבית בנושא זה. במקרה של קבוצת הגיל הצעירה ביותר (18-24), סוגיית חוק הלאום דורגה במקום הראשון (37.7%)

בפער משמעותי מסוגיית שיפור היחסים בין ערבים ליהודים (23.6%) ומבעיית האלימות והפשעה (21.7%), שדורגה רק במקום השלישי. תמונת מצב זו אינה מפתיעה, שכן שתי הבעיות העיקריות המטרידות כיום בוגרי תיכון וצעירים ערבים הן החשש מפני אפליה (מה שמשמע בעיניהם מחוק הלאום) והחשש מפני מגזענות (מצד הרוב היהודי) (רודניצקי, 2018: 3-11). בשאר קבוצות הגיל לא נמצא פער משמעותי בין סוגיית חוק הלאום לבעיית הפשיעה והאלימות: אלה הן שתי הסוגיות החשובות ביותר.

בפילוח התשובות לפי רמת השכלה נמצא קשר ישר בין עלייה ברמת ההשכלה לבין דירוג סוגיית חוק הלאום בראש סולם העדיפויות. 39.7% מבעלי ההשכלה הגבוהה (13 שנות לימוד ויותר) דירגו בעדיפות ראשונה את המאבק בחוק הלאום, ואילו סוגיית מיגור האלימות והפשעה ביישובים הערביים דורגה בעדיפות השנייה בחשיבותה (29.9%). יש לציין שברמת ההשכלה הגבוהה ביותר, 16 שנות לימוד ויותר, 48.3% דירגו את המאבק בביטול חוק הלאום בעדיפות ראשונה. בכל רמות ההשכלה, שתי הסוגיות החשובות ביותר הן סוגיית חוק הלאום ובעיית הפשיעה והאלימות ביישובים הערביים (ללא הבדל מובהק ביניהן), אולם בעלי רמת ההשכלה הנמוכה ביותר (0-8 שנות לימוד) דירגו, בפער לא גדול אחרי שתי הסוגיות הללו, סוגיות נוספות כגון שיפור היחסים בין יהודים לערבים (20.9%) ולגליזציה של מבנים לא חוקיים (17.9%).

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי סקר שותפות בעירבון מוגבל מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה. בסקר שנערך ב־2017, שנה וחצי לפני אישור חוק הלאום בכנסת, נמצא כי ההתנגדות לזכותה של ישראל להיות מוגדרת "מדינת הלאום של העם היהודי" הייתה חזקה יותר בקרב בעלי השכלה אקדמית (73%) ובעלי השכלה תיכונית מלאה (70%) מאשר בקרב בעלי השכלה תיכונית חלקית ומטה (61%) (הרמן ואחרים, 2017: 58). בסקר שנערך ב־2019, חצי שנה לאחר אישור חוק הלאום, נמצא כי בקרב בעלי השכלה אקדמית (83%) ובעלי השכלה תיכונית מלאה (80%) ההתנגדות לעניין זה הייתה גבוהה בפער ניכר מההתנגדות בקרב בעלי השכלה תיכונית חלקית ומטה (67.5%) (הרמן ואחרים, 2019: 33).

אין זה מפתיע שההתנגדות לרעיון עולה יד ביד עם העלייה ברמת ההשכלה. לרשותם של בעלי השכלה גבוהה כלים ביקורתיים ואקדמיים מפותחים המאפשרים להם נקודת שיפוט מושכלת מפרספקטיבה רחבה. אולם העובדה

שגם בקרב בעלי ההשכלה הנמוכה יותר יש רמת התנגדות גבוהה יחסית מלמדת שהמודעות לדיון הציבורי הביקורתי סביב חוק הלאום מחלחלת גם ל"פשוטי העם", ואיננה רק נחלתה של העילית הפוליטית והאינטלקטואלית. דווקא עובדה זו מעידה יותר מכול על התהודה של חוק הלאום והביקורת כלפיו בציבור הערבי הרחב.

שני הסקרים (בינואר ובמרץ) נערכו בתקופת מערכת הבחירות לכנסת ה-21, חודשים אחדים לאחר אישור חוק הלאום בכנסת. גם אם סוגיית חוק הלאום עמדה בצילו של המשבר ברשימה המשותפת ולא עלתה לדיון ציבורי, היא עוד הייתה טרייה בראשם של רבים בציבור הערבי. משום כך, יש להניח, היא דורגה במקום גבוה יחסית בסדר העדיפויות שלו באותה תקופה.

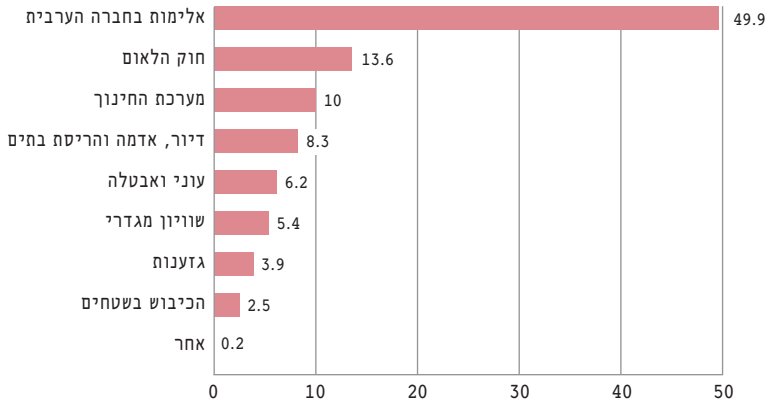
ביולי 2019, בחלוף שנה לאישור חוק הלאום בכנסת, נערך סקר מקיף בציבור הערבי מטעם עמותת יוזמות אברהם, עמותת סיכוי ומרכז אקורד.³⁷ הנסקרים נדרשו להתייחס לסוגיות החשובות להם. בסקר הזה דורגה בעיית האלימות והפשיעה כבעיה החשובה והאקוטית ביותר בפער ניכר משאר הבעיות: מחצית מהנשאלים (49.9%) דירגו אותה כבעיה החשובה ביותר. העובדה שבעיה זו שקולה לכל הבעיות יחד שעומדות על סדר היום בציבור הערבי מעידה יותר מכול על חריפותה.³⁸ אף שסוגיית חוק הלאום זכתה בסקר הזה לשיעור תמיכה נמוך יחסית (13.6%), היא עדיין דורגה במקום השני, בפער מסוים מסוגיות בוערות אחרות כמו שאלת החינוך (10.0%), מצוקת התכנון והבנייה (8.3%), ובעיית העוני והאבטלה (6.2%). חשיבותו של ממצא זה היא שאף על פי שסוגיית חוק הלאום איננה מעסיקה באופן שוטף את הציבור הערבי כמו בעיות החיים האחרות, עדיין חלק לא מבוטל בתוכו ממשיך לדרג אותה כסוגיה החשובה ביותר לטיפול.

37 נחוני הסקר נאספו בחארכים 12-19 ביולי 2019. גודל המדגם היה 1,055 נסקרים בעלי זכות בחירה באוכלוסייה הערבית בישראל. הסקר התנהל באמצעות שיחות טלפוניות בשפה הערבית.

38 ביוני 2019 התפרסם מטעם ועדת המעקב העליונה והוועד הארצי מחקר מקיף בשפה הערבית (כ-240 עמ') שכותרתו "לקראת פרויקט אסטרטגי למאבק באלימות ובפשיעה בחברה הערבית". בראש צוות המחקר עמד פרופ' אסעד גאנם, מאוניברסיטת חיפה. חודש ימים לאחר מכן הכריז גאנם על הקמתה של מפלגה חדשה, "האחדות העממית", שתמודד בבחירות לכנסת ה-22. המפלגה הציבה בראש סולם העדיפויות שלה את המאבק באלימות ובפשיעה בחברה הערבית.

חרשים 11

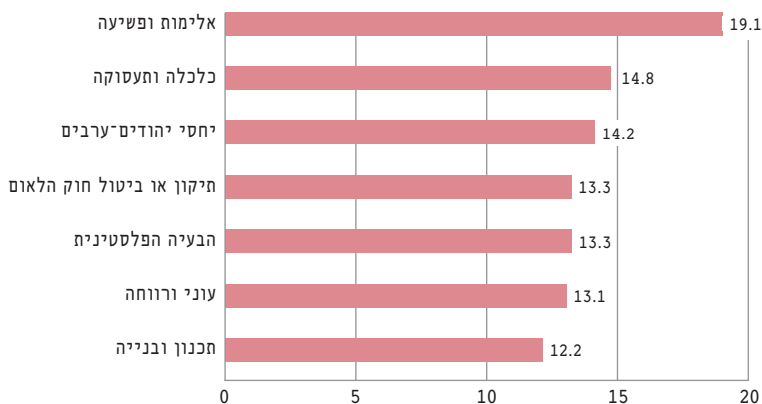
מה אנשים מגדירים כסוגיה החשובה להם, יולי 2019 (%)

תמונה מעניינת מתקבלת מתוך סקר תוכנית קונרד אדנאואר שנערך כשלושה שבועות לפני יום הבחירות לכנסת ה'22. הנסקרים התבקשו להתייחס לשאלה מה צריך לעמוד על סדר היום של הציבור הערבי. התפלגות התשובות מלמדת כי לסוגיות כמו מאבק לתיקון או ביטול חוק הלאום, או הבעיה הפלסטינית יש מקום של כבוד בין שאר הסוגיות. לשון אחר, בעיני הציבור הרחב סוגיות לאומיות אומנם חשובות פחות מהסוגיות היומיות הבוערות, אולם חשיבותן של הסוגיות הלאומיות איננה זניחה.

חרשים 12

הסוגיות החשובות ביותר לציבור הערבי, ספטמבר 2019 (%)

לסיכום, שתי מסקנות עיקריות עולות מממצאי הסקרים שהוצגו כאן. ראשית, מבחינת רמת החשיבות בטווח הזמן הארוך, סוגיות לאומיות כמו המאבק בעניין חוק הלאום או הסדר קבע בין ישראל לפלסטינים הן בעלות חשיבות גבוהה עבור הציבור הערבי, לא פחות מהסוגיות היומיות הבוערות ביותר. יש בכך כדי להעלות סימן שאלה סביב הטענה שהציבור הערבי שם את כל מעייניו בסוגיות יומיות ואזרחיות, ואולי אך להפריך את המחשבה ששילוב האזרחים הערבים בחברה הישראלית ייעשה באמצעים כלכליים בלבד. שנית, הציבור הערבי מאמץ גישה פרגמטית: הוא מבחין בין יעדים אשר לשם השגתם ניתן לנקוט צעדים ממשיים ומעשיים, לבין יעדים – נשגבים ככל שיהיו מבחינתו – שאינם ישימים בשדה המעשה הפוליטי. משום כך הסוגיות הלאומיות נדחקות למטה מפני סוגיות יומיות ואקוטיות שדורשות טיפול דחוף יותר.

תמריצים פוליטיים לעידוד ההצבעה בבחירות

נבדוק עתה את הקריטריון השני: באיזה אופן עשוי להשפיע מהלך לשינוי או ביטול חוק הלאום על כוונות הציבור הערבי להשתתף בבחירות? לשם כך יש לענות תחילה על השאלה: מה מניע את הבוחר הערבי לצאת ולהצביע בבחירות?

על פי ממצאי שלושה סקרים שנערכו ערב הבחירות לכנסת ה-21 (ינואר, מרץ ואפריל), הסיבה העיקרית בקרב המתכוונים להצביע היא אישית: מימוש הזכות האזרחית לבחור ולהיבחר. ככל שהלך והתקרב יום הבחירות, סיבה זו הלכה והתבססה כסיבה העיקרית בשיקולי ההצבעה של הבוחרים. בסקר שנערך שלושה חודשים לפני הבחירות ציינו 62.7% מהנסקרים כי כוונתם להשתתף ביום הבחירות; 47.6% מהם ציינו כי הסיבה העיקרית לכך היא מימוש הזכות האזרחית לבחור ולהיבחר. בסקר שנערך חודש ימים לפני הבחירות ציינו 57.0% מהנסקרים כי כוונתם להצביע; 65.9% מהם נימקו את כוונתם בסיבה זאת. בסקר שנערך שבוע ימים לפני הבחירות ציינו רק 54.9% מהנסקרים כי כוונתם להצביע ביום הבחירות; 57.9% מהם נימקו את כוונתם באותה סיבה.

המסקנה היא שהמניע העיקרי של הבוחר הערבי להשתתף ולהצביע בבחירות הוא רצונו האישי לממש את זכותו כאזרח ולא לוותר על זכות אישית זו. לעומת זאת, שיקולים בעלי גוון קולקטיבי – תמיכה במפלגה ערבית או הרצון לבלום את כוחן של מפלגות הימין היהודיות – היו משניים בחשיבותם. ממצא זה מלמד עד כמה נחלשה ההשפעה המפלגתית על שיקולי ההצבעה של הבוחרים, הגם שיש להביא בחשבון שהבחירות האלה עמדו בסימן התפרקותה של הרשימה המשותפת.

לוח 5

מהי הסיבה העיקרית להחלטתך להשתתף בבחירות לכנסת? (%)

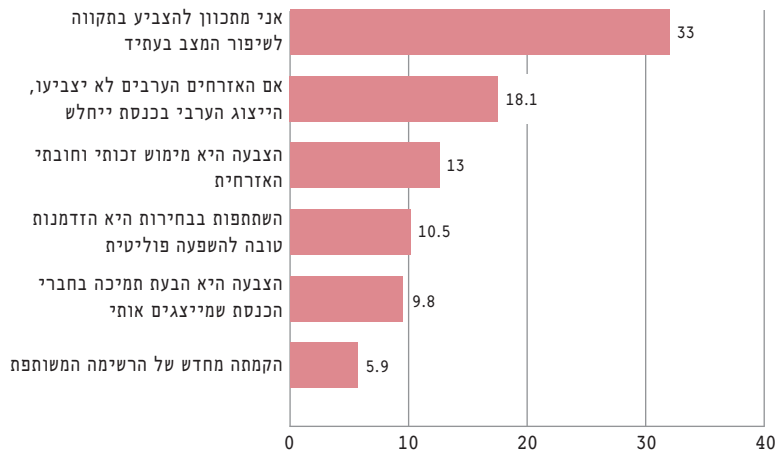
סקר ינואר 2019	סקר מרץ 2019	סקר אפריל 2019
מימוש הזכות האזרחית לבחור ולהיבחר - 47.6	מימוש הזכות האזרחית לבחור ולהיבחר - 65.9	מימוש הזכות האזרחית לבחור ולהיבחר - 57.9
להעצים את המפלגה שבה אני תומך - 16.4	הכנסת מספר גדול ככל שניתן של נציגים ערבים לכנסת - 20.8	תמיכה במפלגות הערביות - 34.2
תקווה לשיפור העתיד - 14.8	שיעור השתתפות נמוך בקרב הערבים ישרת את מפלגות הימין היהודיות - 6.3	צעד של הבעת אמון בחברי הכנסת המייצגים אותי - 3.3
מימוש זכותי כבן מיעוט לאומי - 13.2	הבעת אמון בחברי הכנסת המייצגים אותי - 5.8	שיעור השתתפות נמוך בקרב הערבים ישרת את מפלגות הימין היהודיות - 2.7
כל התשובות באותה מידה - 8.0	סיבה אחרת - 1.2	סיבה אחרת - 1.9
שיעור המתכוונים להצביע בכל המדגם - 62.7	שיעור המתכוונים להצביע בכל המדגם - 57.0	שיעור המתכוונים להצביע בכל המדגם - 54.9

אם נשקלל את ממצאי שלושת הסקרים נגלה כי שליש מכל בעלי זכות הבחירה הערבים (כולל מי שאינם מתכוונים להצביע) מאמינים שהשתתפות בבחירות לכנסת היא מימוש זכותם האישית לבחור ולהיבחר. זכות זו אינה תלויה בדבר, והם אינם מתכוונים לוותר עליה. לשון אחר, לפחות 30% מבעלי זכות הבחירה הערבים הם מצביעים יציבים, שכן החלטתם אינה תלויה בדבר. מסקנה זו מתחזקת מתוך ממצאים משני סקרים שנערכו ערב הבחירות לכנסת ה־22. לפי סקר שנערך חודשיים לפני הבחירות, מטעם עמותת יוזמות אברהם, עמותת סיכוי ומרכז אקוורד, 34% מבעלי זכות הבחירה הערבים הוגדרו "מצביעים החלטיים". לפי סקר תוכנית קונרד אדנאואר שנערך שבועות אחדים לפני יום הבחירות 32% מבעלי זכות הבחירה הוגדרו כמצביעים ברמת ודאות גבוהה.

לקראת הבחירות לכנסת ה־22 הסתמנה מגמה מעורבת בשיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי. לפי סקר תוכנית קונרד אדנאואר שנערך שבועות אחדים לפני הבחירות לכנסת ה־22, שיקולים אישיים ושיקולים קולקטיביים נכרכים זה בזה, ועדיין נראה ששיקולי הבוחר הערבי הם אישיים בעיקרם. מקרב המתכוונים להצביע שלישי העידו שהסיבה העיקרית המעודדת אותם לעשות זאת היא תקווה לשיפור המצב בעתיד (33%). 13% נוספים אמרו שהסיבה לכך היא מימוש הזכות והחובה האישית שלהם כאזרחים. רק כ־10% ציינו כי הצבעה היא הבעת תמיכה בחברי הכנסת המייצגים אותם, והשיעור הנמוך ביותר (כ־6%) אמרו שהקמתה מחדש של הרשימה המשותפת היא הסיבה שמעודדת אותם להצביע. אם כן, גם לאחר הקמתה של הרשימה המשותפת מחדש שיקולים מפלגתיים מילאו תפקיד שולי בלבד בשיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי.

תרשים 13

מדוע כן להצביע? ספטמבר 2019
(מתוך הנסקרים שמתכוונים להצביע; %)

איזה משקל יש לסוגיית חוק הלאום על כוונות ההצבעה של הבוחרים הערבים? כדי לענות על שאלה זו נבדוק כיצד משפיעים היגדים פוליטיים שונים על כוונות ההצבעה של ציבור הבוחרים הערבי, ונעמוד על הבדלי העמדות בין שלוש קבוצות: המצביעים, המתלבטים והנמנעים. אתייחס להלן לשני סקרים: האחד נערך מטעם עמותת יוזמות אברהם בינואר 2019, שלושה חודשים לפני הבחירות לכנסת ה־21, והשני נערך ביולי 2019 מטעם עמותת יוזמות אברהם, עמותת סיכוי ומרכז אקורד, חודשיים לפני הבחירות לכנסת ה־22.

ההיגדים מתארים התפתחויות פוליטיות היפותטיות שהוצגו לנסקרים על מנת לזהות את הקשר בין התפתחות פוליטית מסוימת לבין התנהגות הבוחרים. לכל היגד שלוש השפעות אפשריות על הבוחרים: להגביר את סיכויי ההצבעה שלהם, להפחית את סיכויי ההצבעה, או לא להשפיע כלל. בסקר שנערך בינואר מטעם עמותת יוזמות אברהם הוצגו לפני הנסקרים כמה היגדים, ובכללם היגד המתייחס במפורש לביטול חוק הלאום. התוצאות מוצגות להלן.

לוח 6

השפעת היגדים פוליטיים על כוונות ההצבעה של הבוחרים הערבים, ינואר 2019 (%)

היגד	מגביר (במידה רבה או מסוימת)	מפחית	פער בין מגביר למפחית	לא משפיע / אין דעה
הצבעה היא מימוש זכותי הדמוקרטית להשמיע את קולי	76.0	3.0	73.0	21.0
ככל שיותר אזרחים ערבים יצביעו, כך יגדל הייצוג הערבי בכנסת	73.5	3.8	69.7	22.6
כל המפלגות הערביות תצאנה בקריאה משותפת לאזרחים הערבים לצאת ולהצביע	66.0	4.9	61.1	29.1

היגד	מגביר (במידה רבה או מסוימת)	מפחית	פער בין מגביר למפחית	לא משפיע / אין דעה
ההצבעה עשויה להוביל לביטול חוק הלאום	61.5	6.8	54.7	31.7
כמה מפלגות יהודיות ידרגו את סוגיית השוויון בין ערבים ויהודים בישראל בראש המצע שלהן	59.1	9.0	50.1	31.9
כמה מראשי המפלגות היהודיות יצאו בקריאה לשיתוף פעולה יהודי-ערבי בניהול ענייני המדינה	58.5	7.7	50.8	33.8
יהיה שינוי בהנהגה הפוליטית הערבית	56.6	7.3	49.3	36.1
תחמיר מגמת ההדרה והגזענות כלפי ערבים	55.3	21.4	33.9	23.2
פסילה מפלגות ערביות מהשתתפות בבחירות	42.8	28.6	14.2	28.6

הממצאים מלמדים שאילו היה בידי המצביעים הערבים ביטחון בכך שהשתתפותם בבחירות לכנסת עשויה להוביל לביטול חוק הלאום, ההשפעה המצטברת על ציבור הבוחרים הערבי הייתה מגבירה את סיכויי ההצבעה בקרב מחציתם (54.7% בסך הכול). אין ספק כי מדובר בשיקול בעל משקל לא מבוטל, אולם כאשר משווים אותו עם שיקולים אחרים מתברר שהציבור הערבי אינו ממהר לקשור בין מהלך לביטול חוק הלאום לבין השתתפותו בבחירות. לשיקולים אחרים משקל כבד יותר. למשל, ההבנה שהשתתפות בבחירות היא מימוש הזכות הדמוקרטית של הבוחר להשמיע את קולו היא שיקול שמגביר במידה הגבוהה ביותר את סיכויי ההצבעה (73.0% בסך הכול). ממצא זה אינו מפתיע שכן, כאמור לעיל, השיקול האישי בהשתתפות בבחירות הוא השיקול העיקרי. שיקולים אחרים, כגון הגדלת הייצוג הערבי בכנסת (69.7% בסך הכול) או מהלך משותף ומתואם של המפלגות הערביות לעידוד ההצבעה (61.1% בסך

הכול), עשויים אף הם להגדיל את סיכויי ההצבעה בציבור הערבי יותר מהבטחה לביטול חוק הלאום.

הממצאים האלה מבטאים כנראה חוסר אמונה בתוחלת המאבק הפוליטי בסוגיית חוק הלאום. ממילא מאבק כזה לא קרם עור וגידים בעקבות אישור החוק בקיץ 2018. העובדה שכמעט שליש מהנשאלים הערבים בסקר (31.7%) גילו אדישות להיגד הזה מחזקת מסקנה זו.

בסקר שנערך ביולי 2019 הוצגו לפני הנסקרים מסרים פוליטיים חיוביים שעשויים להגביר את המוטיבציה להצביע בבחירות. סוגיית חוק הלאום לא הוזכרה במפורש, אלא רק במשתמע: הדגשת עקרון השוויון על ידי מפלגות המרכז והשמאל. גם כאן התשובות מדורגות על בסיס ההפרש בין הגברת סיכויי ההשתתפות לבין הפחתתם על מנת לאמוד איזו השפעה בסך הכול יש למסרים. הממצאים מלמדים כי בראש הרשימה עומדים המסרים האלה: (1) טיפול מצד מפלגות המרכז והשמאל בסוגיות הבוטאות המטרידות את הציבור הערבי (כלומר תוכנית ממלכתית לטיפול בבעיות אלה); (2) איחוי הקרעים בתוך הפוליטיקה הערבית באמצעות הקמה מחדש של הרשימה המשותפת (הסקר נערך לפני ההכרזה על ההקמה מחדש של הרשימה המשותפת, ולכן מסר זה התממש); (3) הדגשת מפלגות המרכז והשמאל את עקרון השוויון (אשר לא הוזכר במפורש בחוק הלאום, ובמשתמע – תיקון חוק הלאום); (4) ייצוג אפקטיבי של המפלגות הערביות באמצעות כניסה לקואליציה ממשלתית עם מפלגות השמאל או המרכז הציוניות. מתברר כי הציבור הערבי איננו מצפה להתנצלות של ראשי הרשימה המשותפת על טעויות העבר. לשון אחר, הציבור ממוקד במטרות פוליטיות חיוביות וקונסטרוקטיביות ואינו עסוק בסגירת חשבונות מן העבר.

לוח 7

השפעת תרחישים פוליטיים היפותטיים על כוונות ההצבעה של הבוחרים הערבים, יולי 2019 (%)

היגד	מגביר (במידה רבה או מסוימת)	מפחית	פער בין מגביר למפחית	לא משפיע / אין דעה
מפלגות המרכז-שמאל מצהירות על הסוגיות החשובות לציבור הערבי כחלק מהאג'נדה שלהן	44.7	14.0	30.7	41.3
הקמת רשימה משותפת	45.3	19.9	25.4	34.8
מפלגות המרכז-שמאל מצהירות על שוויון כאחת הסוגיות החשובות	42.4	17.4	25.0	40.2
מפלגות המרכז-שמאל מזמינות את המפלגות הערביות לקואליציה	37.7	18.3	19.4	44.0
נציגי המפלגות הערביות ומפלגות המרכז-שמאל מצהירים על אפשרות לקואליציה יהודית-ערבית	37.3	19.2	18.1	43.5
ייצוג מישהו מהמשפחה / יישוב / אזור באחת המפלגות	29.4	13.7	15.7	56.9
הצהרה של מרכיבי הרשימה המשותפת הקודמת שהם לוקחים אחריות על שגיאות העבר ומתחייבים לתקן אותן בעתיד	36.3	21.4	14.9	42.3

למעט המסר של הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת, שהתממש ימים אחדים לאחר עריכת הסקר, הממצאים מלמדים שהמסרים המשפיעים ביותר על סיכויי ההצבעה של הבוחרים הערבים קשורים בהתפתחויות חיצוניות לפוליטיקה הערבית: תוכנית ממלכתית לטיפול בבעיות הבוערות במגזר הערבי, ביסוס עקרון השוויון ושותפות בקואליציה ממשלתית.

נעמיק את הדיון בשיקולי ההצבעה של שלוש קבוצות: המתכוונים להצביע, המתלבטים, ואלה שאינם מתכוונים להצביע. הממצאים בלוח שלהלן מתייחסים לארבעת המסרים הראשונים בסולם העדיפויות של כל קבוצה. הנתונים מציגים את ההפרש בין השפעה חיובית לשלילית שיש למסר פוליטי כלשהו על כל קבוצה.

הממצאים מלמדים שככל שהבוחרים משוכנעים יותר בכוונתם להצביע, כך למסר חיובי יש השפעה חזקה יותר על כוונות ההצבעה שלהם. מי שמלכתחילה אינם מתכוונים להצביע הם הפחות רגישים למסרים חיוביים הקשורים בהצבעה, ובכל זאת אצלם הצהרה של מפלגות המרכז והשמאל בנושא השוויון מדורגת במקום השני בחשיבותו. להצהרה כזו יש סיכוי (גם אם צנוע) לעודד אותם לשנות את החלטתם ולהצביע ביום הבחירות. לשון אחר, למהלך לשינוי או תיקון חוק הלאום יש סיכוי להגדיל את פוטנציאל המתכוונים להצביע כמעט יותר מכל התפתחות פוליטית חיובית אחרת.

מן הסקר עולה עוד שמבחינת הבוחרים שאינם מתכוונים להצביע המפתח האמיתי לשינוי טמון בהתפתחויות כלליות במערכת הפוליטית הישראלית, ולא דווקא בתוך הפוליטיקה הערבית עצמה: קידום תוכנית ממשלתית לטיפול בבעיות החברה הערבית וקידוש עקרון השוויון (ובמשתמע – נכונות לתיקון חוק הלאום) משפיעים יותר על כוונות ההצבעה שלהם מאשר הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת או משיבוץ מועמד מוכר או קרוב לבוחר ("בן היישוב") באחת המפלגות. המסקנה היא ששינוי במדיניות הממשלה ואימוץ רטוריקה חיובית ומכילה כלפי הציבור הערבי עשויים להגדיל את שיעור ההצבעה שלו בבחירות הבאות.

לוח 8

אילו מסרים או פעולות עשויים להגביר את המוטיבציה להצביע? (%)

מחכוונים להצביע	מתלבטים	לא מחכוונים להצביע
מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על הסוגיות החשובות לציבור הערבי כחלק מסדר היום שלהן - 35.2	מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על הסוגיות החשובות לציבור הערבי כחלק מסדר היום שלהן - 30.1	מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על הסוגיות החשובות לציבור הערבי כחלק מסדר היום שלהן - 19.9
הקמת רשימה משותפת - 32.9	הקמת רשימה משותפת - 27.9	מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על שוויון כאחת הסוגיות החשובות - 11.8
מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על שוויון כאחת הסוגיות החשובות - 30.6	מפלגות המרכז-שמאל מזמינות את המפלגות הערביות לקואליציה - 24.2	ייצוג "בן היישוב" (מישהו מהמשפחה, מהיישוב או מאזור המגורים של המצביע) באחת המפלגות - 11.6
מפלגות המרכז-שמאל מזמינות את המפלגות הערביות לקואליציה - 25.4	מפלגות המרכז-שמאל מזהירות על שוויון כאחת הסוגיות החשובות - 23.6	הקמת רשימה משותפת - 8.2

ההשוואה מובילה למסקנה מעניינת: בשלוש הקבוצות כולן - מצביעים, מתלבטים ונמנעים - המסר שעשוי לעודד הצבעה יותר ממסרים אחרים הוא שיבוץ בעיות הציבור הערבי בסדר היום של מפלגות המרכז והשמאל. מתברר כי ללא קשר לכוונות ההצבעה, הטיפול בבעיות היום-יום זוכה לקונסנזוס בקרב הציבור הערבי. זאת ועוד, העובדה שבקרב מי שאינם מתכוונים להצביע האפשרות לשלב מפלגות ערביות בקואליציה ממשלתית איננה משפיעה במיוחד על כוונות ההצבעה (רק 5.1%) מלמדת כי לדידם המדינה מחויבת לטפל בבעיות הציבור הערבי ולנהוג שוויון ללא קשר לשותפות פוליטית כלשהי בין יהודים לערבים. יש להניח אפוא שחלק לא מבוטל מהם מזדהה עם מפלגת בל"ד, שאיננה מתלהבת

להיכנס לקואליציה שלטונית בראשות מפלגת כחול לבן לדוגמה.³⁹ לעומת זאת, המתכוונים להצביע והמתלבטים אם להצביע דווקא כן מצפים לראות תמורה עבור השתתפותם בדמות שותפות בקואליציה ממשלתית.

ומה עשוי להגדיל את ההשתתפות הפוליטית של הציבור הערבי בעתיד? בסקר של תוכנית קונרד אדנאואר שנערך שבועות אחדים לפני הבחירות לכנסת ה-22 הוצגו לפני הנסקרים ארבעה תרחישים היפותטיים: (1) ביטול או תיקון חוק הלאום בכנסת; (2) עריכת בחירות מקדימות (פריימריז) לרשימה המשותפת כך שיהיו פתוחות להשתתפות הציבור הערבי הרחב; (3) התחייבות של הממשלה לשתף מפלגה ערבית או חברי כנסת ערבים בקואליציה; (4) הורדת אחוז החסימה (מהלך שיאפשר למפלגה ערבית חדשה להתמודד בבחירות). התפלגות התשובות מלמדת כי כל אחד מהתרחישים העתידיים האלה עשוי לבוא בחשבון, ושום תרחיש אינו זוכה לעדיפות על פני רעהו.

עם זאת, בבדיקת התשובות על פי רמת הוודאות בהשתתפות בבחירות מתברר שבקרב מי שהתכוונו להצביע בוודאות, שני התרחישים המשפיעים ביותר הם ביטול או שינוי חוק הלאום (32%) והתחייבות של הממשלה לשתף מפלגה ערבית או חברי כנסת ערבים בקואליציה (24%). בקרב מצביעים ברמת ודאות בינונית (מתלבטים) התרחיש המוביל הוא פריימריז ברשימה המשותפת (28%), ואילו בקרב מצביעים ברמת ודאות נמוכה לא ניתן להצביע בבירור על התפתחות פוליטית שעשויה, לדעתם, להגדיל את שיעור ההשתתפות בבחירות. המסקנה היא שמהלך לתיקון או ביטול חוק הלאום עשוי "לשכנע את המשוכנעים", אשר מבקשים לראות פירות מעשיים בתמורה להשתתפותם בבחירות (מסקנה דומה עולה לעיל מהסקר של עמותת יוזמות אברהם, עמותת סיכוי ומרכז אקורד). דווקא האפשרות של עריכת פריימריז פתוחים ברשימה המשותפת (התפתחות פנימית בפוליטיקה הערבית), ואולי אפשרות הורדת אחוז החסימה על ידי הכנסת (התפתחות במערכת הפוליטית הישראלית הכללית), עשויות להגביר את כוונות ההצבעה בקרב המתלבטים ובקרב מי שאינם נוטים להצביע.

39 בעקבות הצהרתו של איימן עודה כי הוא מבקש להיכנס לקואליציית מרכז-שמאל, מתוך רמיזה לכחול לבן, פרסמה מפלגת בל"ד הודעה רשמית לתקשורת ובה פסלה מכול וכול את האפשרות להיכנס לקואליציה ממשלתית עם כחול לבן. ראו "בל"ד: הצהרתו של איימן עודה איננה מייצגת את עמדת הרשימה המשותפת", אתר Arab48.com, 22.8.2019.

לוח 9

השפעת תרחישים פוליטיים על כוונות ההצבעה של הציבור הערבי (%)

כל המדגם	ודאות גבוהה בהצבעה	ודאות בינונית בהצבעה	ודאות נמוכה בהצבעה
ביטול או שינוי חוק הלאום בכנסת - 23	ביטול או שינוי חוק הלאום בכנסת - 32	עריכת פריימריז פתוחים ברשימה המשותפת לכל הציבור הערבי - 28	עריכת פריימריז פתוחים ברשימה המשותפת לכל הציבור הערבי - 22
עריכת פריימריז פתוחים ברשימה המשותפת לכל הציבור הערבי - 21	התחייבות של הממשלה לשלב מפלגה ערבית, או חברי כנסת ערבים, בקואליציה - 24	התחייבות של הממשלה לשלב מפלגה ערבית, או חברי כנסת ערבים, בקואליציה - 21	הורדת אחוז החסימה בכנסת, מה שיאפשר למפלגה ערבית חדשה להתמודד בבחירות - 22
התחייבות של הממשלה לשלב מפלגה ערבית, או חברי כנסת ערבים, בקואליציה - 20	עריכת פריימריז פתוחים ברשימה המשותפת לכל הציבור הערבי - 15	ביטול או שינוי חוק הלאום בכנסת - 19	ביטול או שינוי חוק הלאום בכנסת - 19
הורדת אחוז החסימה בכנסת, מה שיאפשר למפלגה ערבית חדשה להתמודד בבחירות - 18	הורדת אחוז החסימה בכנסת, מה שיאפשר למפלגה ערבית חדשה להתמודד בבחירות - 13	הורדת אחוז החסימה בכנסת, מה שיאפשר למפלגה ערבית חדשה להתמודד בבחירות - 19	התחייבות של הממשלה לשלב מפלגה ערבית, או חברי כנסת ערבים, בקואליציה - 18
אחר/לא יודע - 18	אחר/לא יודע - 15	אחר/לא יודע - 14	אחר/לא יודע - 20

**אפיקי המאבק הפוליטי:
פרלמנטרי או חוץ-פרלמנטרי?**

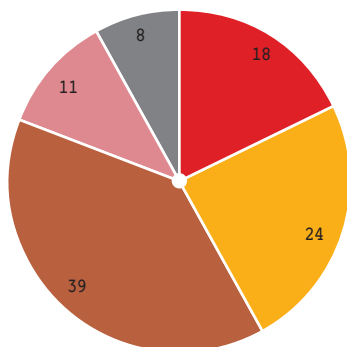
איזו השפעה יש לגורם הלאומי על כוונות ההשתתפות הפוליטית של הציבור הערבי? האם אישור חוק הלאום משמש זרז ותמריץ עבור הציבור הערבי להגביר

את ההשתתפות הפוליטית שלו, או שמא הוא דווקא בולם ומדכא כוונות אלה? האם הציבור הערבי מכוון את המרץ הפוליטי שלו לעבר הגברת המאבק בחוק באמצעות הכנסת, אולי מתוך תקווה להביא לביטול או תיקון החוק, או לעבר אפיקים פוליטיים חלופיים לכנסת?

בסקר תוכנית קונרד אדנאואר שנערך כמה שבועות לפני הבחירות לכנסת ה-22 הוצגה לנסקרים השאלה הזאת: "האם, לדעתך, חקיקת חוק הלאום השפיעה על הציבור הערבי באופן חיובי או באופן שלילי?". התפלגות התשובות היא כדלקמן: 42% השיבו שחקיקת חוק הלאום השפיעה על הציבור הערבי בסך הכול באופן חיובי, 50% השיבו כי חקיקת חוק הלאום השפיעה על הציבור הערבי בסך הכול באופן שלילי, ואילו 8% השיבו כי חקיקת חוק הלאום לא השפיעה כלל על הציבור הערבי. יצוין שרוב הנסקרים (63%) לא היו נחרצים בעמדתם: 24% טענו שהשפעה היא די חיובית, ולעומתם 39% טענו שהשפעה היא די שלילית.

תרשים 14

איזו השפעה לדעתך הייתה לחקיקת חוק הלאום על הציבור הערבי? (%)

- השפעה חיובית מאוד
- השפעה די חיובית
- השפעה די שלילית
- השפעה שלילית מאוד
- לא יודע

על רקע הביקורת הרחבה שקמה בציבור הערבי בתגובה לאישור חוק הלאום בכנסת מדובר לכאורה בפרדוקס. מה עשוי להסביר את השיעור הגבוה יחסית של הנסקרים הערבים שסבורים כי אישור חוק הלאום בכנסת השפיע לטובה על הציבור הערבי?

כדי לברר את העניין הוצלבו תשובות הנסקרים בשאלה זו עם תשובותיהם על השאלה אם מפלגה ערבית צריכה להיכנס לקואליציה, לתמוך בה מבחוץ או כלל לא. מתברר כי בקרב התומכים בכניסתה (בנסיבות הנכונות) של מפלגה ערבית לקואליציה הממשלתית מסתמן רוב ברור (66%) הסבורים כי חקיקת חוק הלאום השפיעה לרעה על הציבור הערבי. לעומת זאת, בקרב המתנגדים להצטרפותה של מפלגה ערבית לקואליציה וגם לתמיכה בממשלה מבחוץ, כמו גם בקרב המסכימים רק לתמיכה של מפלגה ערבית בממשלה מחוץ לקואליציה, מסתמן רוב הסבורים שחקיקת חוק הלאום השפיעה בצורה חיובית על הציבור הערבי (53% ו-56%, בהתאמה).

לוח 10

כיצד השפיע חוק הלאום על הציבור הערבי? (%)

כלל המדגם	מפלגה ערבית צריכה להצטרף לקואליציה בנסיבות הנכונות	מפלגה ערבית לא צריכה להצטרף לקואליציה, אך עשויה לתמוך בה מבחוץ	אסור למפלגה ערבית להצטרף לקואליציה או לתמוך בה מבחוץ	
42	30	56	53	חוק הלאום - השפעה חיובית
50	66	39	42	חוק הלאום - השפעה שלילית
8	4	5	5	אין השפעה

המסקנה היא שהסבורים כי חקיקת חוק הלאום השפיעה לחיוב על הציבור הערבי אינם תולים תקוות בשותפות ישירה או עקיפה בממשלה, ואולי אף מתנגדים לה. לעומת זאת, הסבורים כי החוק השפיע לרעה על הציבור הערבי דווקא מייחלים להשפעה פוליטית אפקטיבית יותר באמצעות כניסתה של מפלגה ערבית לקואליציה ממשלתית, מתוך תקווה להוביל לתיקון החוק ואולי אף לביטולו.

על מנת להבין טוב יותר את מהות ההשפעה החיובית או השלילית של חוק הלאום על הציבור הערבי התבקשו הנסקרים לחוות את דעתם על ההצעות שנשמעות מעת לעת בציבור הערבי: להקים מועצה לאומית שתהיה גוף ייצוגי לאומי עבור המיעוט הערבי בישראל, ואולי אף תשמש תחליף לייצוג הפוליטי שלו בכנסת. למעשה, הנסקרים התבקשו לחוות דעה על החלופה הפוליטית שמציע הוועד להחרמת הבחירות, שקורא להפוך את ועדת המעקב העליונה לגוף לאומי ייצוגי נבחר.

הממצאים בכל המדגם מלמדים שהציבור הערבי סבור שהכנסת היא המקום המתאים עבורו לייצוג פוליטי. עם זאת, שיעור לא מבוטל מהנסקרים תומך באפשרות הקמתה של מועצה לאומית ייצוגית. התפלגות התשובות היא כדלקמן: 44% סבורים שכולם מיוצגים בכנסת, ולכן אין צורך במועצה לאומית; 30% דווקא תומכים בהקמת מועצה לאומית כתחליף לייצוג בכנסת, ואילו 27% סבורים שמועצה לאומית יכולה לקום לצד הכנסת. השיעורים אפוא קרובים: רוב הציבור (71%) תומך בהמשך הצבעה לכנסת, ללא הקמת מועצה לאומית או איתה, אולם בה בעת רוב מסוים (57%) סבור שצריכה לקום מועצה לאומית, בצד הכנסת או במקומה.

הצלבת תשובות הנסקרים בשאלת הקמתה של מועצה לאומית עם תשובותיהם בעניין השפעת חוק הלאום מבהירה את התמונה. בקרב הסבורים כי חוק הלאום השפיע באופן חיובי על הציבור הערבי מסתמן שוויון בין הסבורים כי יש להצביע רק לכנסת (35%) לבין הסבורים כי מועצה לאומית יכולה לקום כתחליף לכנסת (35%). לעומת זאת, בקרב הסבורים שחוק הלאום השפיע לרעה על הציבור הערבי שיעור התומכים בהמשך ההצבעה לכנסת בלבד (50%) כפול משיעור התומכים בהקמתה של מועצה לאומית כתחליף לכנסת (26%).

לוח 11

האם צריכה לקום מועצה לאומית כתחליף לכנסת? (%)

כל המדגם	חוק הלאום - השפעה שלילית	חוק הלאום - השפעה חיובית
הכנסת מייצגת את כולם, אין צורך במועצה לאומית	44	50
צריכה לקום מועצה לאומית בצד הכנסת	27	24
יש להקים מועצה לאומית כתחליף לייצוג בכנסת	30	26

המסקנה ברורה: בקרב הסבורים שחוק הלאום השפיע לחיוב על הציבור הערבי מסתמנים התרחקות מהכנסת וחיפוש אחר חלופות פוליטיות. יש להניח שהם נוטים להזדהות עם הקריאה של הוועד להחרמת הבחירות להקים גוף ייצוגי לאומי נבחר כתחליף לכנסת. חוק הלאום השפיע עליהם לחיוב בכך שהוא הגדיר עבורם את גבולות המאבק הפוליטי במסגרת האזרחות הישראלית ונתן כותרת ברורה למאבק חלופי. חקיקת חוק הלאום חיזקה בהם את ההבנה שאין תוחלת בשותפות פוליטית עם הממשלה וכי מוטב לחפש אפיקים חלופיים להשפעה פוליטית.

לעומת זאת, מי שסבורים כי החוק השפיע לרעה על הציבור הערבי דווקא מאמינים בכוחם לחולל שינוי פוליטי באמצעות הכלים שמספקת להם הדמוקרטיה הישראלית. דווקא על רקע אמונתם בתוחלת המאבק באמצעות הכנסת, בא החוק לאוויר העולם והוציא להם את הרוח מן המפרשים. החוק השפיע עליהם לרעה בכך שהוא בלם את תקוותם להשפעה גדולה יותר על המשחק הפוליטי בישראל המתנהל באמצעות הכנסת.

עם זאת, כפי שראינו לעיל, רוב הציבור הערבי מצוי באמצע: אין לו דעה נחרצת בשאלה אם חוק הלאום השפיע עליו לטובה או לרעה, אם כי הרוב נוטים להרגיש שהחוק השפיע עליהם לרעה. יש לזכור גם שהקמתה של מועצה לאומית ערבית ייצוגית היא תרחיש היפותטי. הממצאים לעיל מלמדים בעיקר על רחשי לב בקרב הציבור הערבי: ההשתתפות הפוליטית שלו בבחירות לכנסת איננה מובנת מאליה.

בשני העשורים האחרונים ניכרת מגמת ירידה כללית בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת בהשוואה לעבר. שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה־23 שנערכו במרץ 2020 (64.8%) אומנם גבוה מהרמה הממוצעת (58.1%) המאפיינת את שיעורי ההצבעה של האזרחים הערבים במערכות הבחירות שנערכו אחרי שנת 2000, אבל הוא נמוך באופן מובהק מהשיעור הממוצע בשנות ה־80 וה־90. העלייה הניכרת בשיעור ההצבעה הערבית בבחירות לכנסות ה־23 וה־22 לעומת שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה־21 (49.2%), שנערכו חודשים אחדים מוקדם יותר, עלולה ליצור מצג שווא ולפיו האזרחים הערבים שוב "נוהרים לקלפיות". התמונה האמיתית ברורה: רק מעט יותר ממחצית מהציבור הערבי נוהגים כיום להשתתף בבחירות לכנסת.

יש להעמיד את הדברים בפרספקטיבה רחבה יותר. במדינות דמוקרטיות רבות בעולם העניין של האזרחים במשחק הפוליטי הפרלמנטרי נמצא במגמת ירידה כללית. במדינות הדמוקרטיות באירופה נצפתה בעשור האחרון ירידה בהשתתפות בבחירות הכלליות לפרלמנט בשיעורים ממוצעים של 6%-15% בהשוואה לרמות המקובלות בשנות התשעים של המאה הקודמת. תהליך דומה מתרחש גם בישראל. שיעור ההצבעה הכלל־ארצי בעשור החולף נמוך ב־8.6% משיעור ההצבעה הכללי בשנות התשעים. מדובר אם כן בתופעה המאפיינת בשנים האחרונות משטרים דמוקרטיים באופן רחבי. כיום האזרח מן השורה אינו קושר בהכרח בין השתתפותו במשחק הדמוקרטי הכלל־ארצי לבין שיפור מצבו האישי והטיפול בבעיות היומיות המעסיקות אותו. בעידן הרשתות החברתיות הווירטואליות, ולנוכח התגברות כוחם של ארגוני החברה האזרחית, יש בנמצא ערוצים לא־פרלמנטריים חלופיים שעשויים "לספק את הסחורה".

שיעור ההצבעה הממוצע בציבור הערבי נמוך במידה ניכרת משיעור ההצבעה הכלל־ארצי. מבחינה זו המקרה של המיעוט הערבי דומה למקרים של מיעוטים לאומיים ואתניים אחרים במדינות דמוקרטיות בעולם. שיעור ההשתתפות של בני המיעוטים (בעיקר בקרב קהילות מהגרים) נמוך בדרך כלל משיעור ההשתתפות של הרוב במדינה. אולם למרות נקודות הדמיון יש לעמוד על ייחודיות המקרה שלפנינו מתוך התחשבות בפרספקטיבה ההיסטורית שלו.

בהיסטוריה הפוליטית של הציבור הערבי זכורות כמה מערכות בחירות לכנסת שהיו טעונות במיוחד מבחינה פוליטית ושיעור ההצבעה שלו בהן היה די גבוה.

כך היה בבחירות לכנסת ה־9 (1977) כאשר רק"ח גייסה את הציבור הערבי להצביע עבורה באמצעות מוטיבים לאומיים הקשורים ליום האדמה, שהתרחש במרץ 1976. שיעור ההצבעה היה 75%, ולראשונה זכתה המפלגה הקומוניסטית (שהקימה בבחירות אלה את חד"ש) ביותר ממחצית מקולות המצביעים הערבים. מקרה דומה היה בבחירות לכנסת ה־14 (1996) כאשר שיעור ההצבעה הגיע ל־77%, הרמה הגבוהה ביותר בהשוואה לשני העשורים שקדמו לאותן בחירות. לראשונה השתתפו במשחק הפרלמנטרי מפלגת בל"ד והתנועה האסלאמית, ובכך הן הרחיבו את אפשרויות הייצוג הפוליטי עבור האזרחים הערבים. כך היה גם בבחירות לכנסת ה־20 (2015). בעקבות הקמתה של הרשימה המשותפת (בפעם הראשונה) הגיע שיעור ההצבעה כמעט ל־64%. בכך נבלמה אז מגמת הירידה בשיעור ההצבעה של האזרחים הערבים שהחלה בעקבות אירועי אוקטובר 2000.

המשותף לשלושת המקרים הללו הוא התחושה בציבור הערבי שנתמלאו שני תנאים: האחד, הציבור הערבי מלוכד סביב מטרה קולקטיבית משותפת, וגם אם אינו זוכה בהכרה מצד הרוב היהודי במעמדו הלאומי, הוא מאמין במשחק הפרלמנטרי כאמצעי להשגת מטרותיו ומאמין ביכולתו להשפיע על השיח האזרחי במדינה; השני, המשחק הפרלמנטרי הגיע לנקודה קריטית שבה הייצוג הערבי בכנסת עשוי להיות אפקטיבי במאזן בין גוש הימין לגוש השמאל, גם אם חברי כנסת ערבים או מפלגה ערבית אינם משולבים בקואליציה ממשלתית. מבחינה זו, הבחירות לכנסת ה־23 הן מקרה מובהק שבו נתמלאו שני התנאים הללו. הרשימה המשותפת נחלה הישג חסר תקדים. היא הפכה לשון המאזניים בפוליטיקה הישראלית ומנעה כינונה של ממשלת ימין.

הירידה בשיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת איננה ביטוי לאדישות פוליטית, ואף לא סימן להחרמה אידאולוגית ועקרונית של המשחק הדמוקרטי הישראלי. לתופעות של אדישות פוליטית מכאן והחרמה אידאולוגית מכאן יש אחיזה מסוימת בציבור הערבי, אולם ניתן להעריך כי משקלן הכולל אינו עולה על 20% מציבור הבוחרים הערבי. מתברר שרוב הלא־מצביעים נמנעים במועד ובמכוון מהשתתפות בבחירות. ההימנעות מההצבעה היא צעד טקטי שתכליתו להעביר מסר: האזרחים הערבים, ככל האזרחים, כמהים להשפעה פוליטית במסגרת המשחק הפוליטי הישראלי. עם זאת, בנסיבות הקיימות של המערך הפוליטי בחברה הערבית ושל הפוליטיקה הישראלית בכללותה, לרבים

מהם פשוט אין כתובת. בשונה מן העבר השתתפותו של האזרח הערבי בבחירות שוב אינה מובנת מאליה.

לפנינו פרדוקס היסטורי: עד לפני שני עשורים האזרחים הערבים הם שקיבלו בדרך כלל את כללי המשחק הפוליטי. שיעור ההצבעה הממוצע שלהם בבחירות היה נמוך רק במעט מן הממוצע הכלל-ארצי. אירועי יום האדמה ב־1976, מלחמת לבנון הראשונה בראשית שנות השמונים, והאינתיפאדה הראשונה (בשנים 1987-1993) – כל האירועים האלה, שהיו טעונים מבחינה לאומית, לא הניאו את המצביעים הערבים מלהשתתף בבחירות, ושיעורי ההצבעה שלהם בבחירות היו די גבוהים. לעומת זאת, דווקא לא כל הזרמים האידאולוגיים בחברה הערבית קיבלו אז את כללי המשחק, ולכן לא העמידו רשימות פוליטיות לשם התמודדות בבחירות. כעת אנו עדים להיפוך תפקידים. זה שני עשורים ויותר כל הזרמים האידאולוגיים המרכזיים בחברה הערבית (לרבות הזרם הלאומי והזרם האסלאמי) משולבים במשחק הפוליטי, אלא שהציבור הערבי החל להדיר את רגליו ממנו. אין ספק כי התהליך קשור להיחלשות האחיזה המפלגתית ברחוב הערבי. שוב אין בכוחן של המפלגות הערביות לסחוף אחריהן את הציבור למאבקים פוליטיים כשם שעשו בעבר, ואילו למפלגות היהודיות כמעט אין נוכחות ברחוב הערבי. האזרח הערבי מחפש אפוא את הקשר הישיר לשלטון. כיום הדרך לכך אינה עוברת בהכרח דרך המפלגות אלא באמצעים חלופיים או משלימים להן – ארגוני החברה האזרחית למשל.

ראוי להבין את התהליכים העוברים כיום על הציבור הערבי מתוך פרספקטיבה רחבה יותר על ההתרחשויות הפוקדות את המזרח התיכון. הציבור הערבי למד כמה לקחים מאירועי האביב הערבי. ראשית, האירועים המחישו בצורה החותכת ביותר את היעילות של מאבק עממי חוץ-פרלמנטרי לשם השגת שינויים פוליטיים, ולא זו בלבד אלא שלראשונה הופנו הזרקורים אל "רצון העם" – מה שהפך לסיסמה המכוננת של אותם אירועים. רצון האזרחים הפך להיות מוקד העניין הפוליטי, ולא כוונותיהם של המשטרים או של המפלגות.

הרשימה המשותפת הוקמה לראשונה לקראת הבחירות לכנסת ה־20 בעודה נישאת על סיסמת "רצון העם". היא ביטאה את הכמיהה של הציבור הערבי להשפעה פוליטית ולאחדות לאומית דווקא על רקע המשבר בעולם הערבי, ובמיוחד על רקע הפילוג בתנועה הלאומית הפלסטינית בין שלטון פתח בגדה

המערבית לשלטון חמאס ברצועת עזה. משנענה רצון העם, שיעור ההצבעה עלה בהתאם. הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת – לרבות הקשיים שהתלוו להקמתה בשל מחלוקת על סדר המושבים ברשימה, והעובדה שלא נערכו פריימריז פתוחים לציבור לשם הקמתה מחדשה – לא שיקפה את רצון העם. מסיבה זאת שיעור ההצבעה בבחירות לכנסת ה-22, למרות הישגה של הרשימה המשותפת, לא הגיע לרמתו מ-2015 ולמעשה אינו גבוה בהרבה מן הממוצע המאפיין את השנים האחרונות. משום כך גם לעצם הקמתה של הרשימה המשותפת מחדש לא הייתה השפעה גדולה על שיקולי הבחור הערבי.

שנית, אירועי האביב הערבי שגרמו לזעזועים ולאיי-יציבות במרחב הערבי העוטף את ישראל הובילו את הציבור הערבי להרהר מחדש על יחסיו עם המדינה. האנרכיה וההתרחשויות האלימות בכמה מדינות ערביות, ובמיוחד בסוריה, חיזקו את תחושתם של רבים בציבור הערבי כי העולם הערבי חדל להיות עוגן נפשי ומורלי עבורם. בתגובה התעצמו בקרב המיעוט הערבי מגמות של פרגמטיות, רציונליזציה והשלמה ביחסו אל המדינה. הוא החל לשים את כובד המשקל על השיח האזרחי ופחות על השיח הלאומי (חי'זראן וח'לאילה, 2019). האזרח הערבי מחפש את הקשר הישיר לשלטון ואת תחושת השייכות למדינה. על רקע זה ניתן להסביר את הכמיהה העזה לשותפות בממשלה, ואולם ראוי לשים לב כי שיתוף הפעולה של הציבור הערבי עם הממסד הישראלי משנה צורה: במקום להצביע למפלגות יהודיות כמו בעבר, כיום הציבור הערבי מצביע בעיקר למפלגות ערביות. הוא מצפה מהן למצות את כל האפשרויות לשיתוף פעולה פוליטי עם הממסד כדי לממש את מלוא פוטנציאל ההשפעה הפוליטית שלו.

אלא שבקיץ 2018 הגיע חוק הלאום לאוויר העולם. אין זה סוד שהרעיון של מדינה יהודית קשה לעיכול עבור הציבור הערבי, ובכל זאת רוב האזרחים הערבים יכולים לחיות בשלום עם הרעיון של מדינת לאום יהודית המקיימת שוויון לכל אזרחיה, כלשון מגילת העצמאות. חוק הלאום עורר את חמתו של הציבור הערבי לאו דווקא על שום מה שנכתב בו, אלא בעיקר על שום מה שלא נכתב בו. דווקא על רקע התהליכים המתוארים לעיל – החיפוש אחר השפעה פוליטית במסגרת הכנסת והניסיון לחזק את תחושת השייכות למדינה – הגיע החוק וערם קשיים בדרך למימוש יעדים אלה. השפעתו השלילית של החוק ניכרת בייחוד בקרב המאמינים בשיתוף פעולה פוליטי במסגרת הכנסת והממשלה. עבור אחרים החוק אינו משמש אלא כותרת למאבק פוליטי באמצעות אפיקי פעולה חלופיים

לכנסת. התוצאה היא שהשתתפות בבחירות לכנסת איננה האפשרות הראשונה שעומדת על סדר יומו של האזרח הערבי.

ראוי לשים את הדברים בפרופורציה. חוק הלאום אינו הבעיה בה"א הידיעה, ואינו הגורם לשיעור ההשתתפות הנמוך של האזרחים הערבים בשתי מערכות הבחירות שנערכו בשנה החולפת. בהיסטוריה הפוליטית של ישראל זכור התיקון לסעיף לא בחוק-יסוד: הכנסת (31 ביולי 1985), שקבע אז כי רשימה לא תוכל להשתתף בבחירות לכנסת "אם יש במטרותיה או במעשיה שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי, שלילת האופי הדמוקרטי של המדינה, או הסתה לגזענות"⁴⁰. הנוסח המתוקן התקבל בביקורת בציבור הערבי, אולם לא רק שהתיקון לחוק לא הוריד את שיעור ההצבעה שלו בבחירות העוקבות, אלא שהמערך הפוליטי הערבי אף גדל עם הקמתה של המפלגה הדמוקרטית הערבית בידי עבד אלוהאב דראושה ערב הבחירות לכנסת ה-12 (1988). לימים תוקן החוק שוב, וכיום הוא קובע כי רשימה לא תוכל להשתתף בבחירות לכנסת אם היא שוללת את קיומה של ישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית".

חוק הלאום אינו משפיע במישרין על שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי. עם זאת, המאבק למען תיקון החוק (או אף ביטולו) נמצא על סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי, לפחות בטווח הרחוק. סוגיית חוק הלאום היא אפוא שכבה נוספת במעטפת הכללית סביב מערכת שיקולי ההשתתפות של הבוחר הערבי במשחק הדמוקרטי הישראלי.

היכן נמצא המפתח להגדלת שיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת בעתיד? מן המחקר שלפנינו קמים ועולים שני תחומים שבהם נדרש שינוי. האחד קשור למערכת הפוליטית הערבית עצמה, והשני קשור למערכת הפוליטית הישראלית הכללית.

המערכת הפוליטית הערבית צריכה להעביר מסר של אפקטיביות לאזרח הערבי. רבות תלוי באופן תפקודה של הרשימה המשותפת בכנסת. אם ישכילו חברי הרשימה לפעול בצורה מתואמת יותר מבעבר, ואם יעבירו לאזרח הערבי את המסר שיש תוחלת לבחירתו בהם ושחברי הרשימה המשותפת מוכנים לשתף

פעולה עם הממסד הישראלי ועם מפלגות השלטון היהודיות כדי לטפל בבעיות הבערות המעסיקות את הציבור הערבי, כי אז יגדל האמון הציבורי ברשימה המשותפת, ושיעור ההצבעה במערכות הבחירות הבאות עשוי לעלות בהדרגה.

יש להביא בחשבון שכמעט 40% מהציבור הערבי אינם משתתפים כיום בבחירות משום שאינם מוצאים כתובת לקולם. אחד האמצעים להגדלת אמון הציבור בנבחריה הוא פנייה ישירה של חברי הכנסת לדעת הקהל במגוון ערוצי התקשורת, ולא רק לעת בחירות. הרוב המכריע בקרב הלא־מצביעים מזדהה עקרונית עם המפלגות הערביות, ובכל זאת אינו טורח להצביע. שיעור לא מבוטל מתוכם היו עשויים להשתתף בבחירות אילו היו מבינים את הקשר הישיר בין הצבעתם לבין הפעילות והתפוקה של נבחריהם בכנסת. בצד זאת, חלק אחר מהלא־מצביעים היו משתתפים בבחירות אילו הייתה קמה מפלגה ערבית חדשה בעלת סיכוי ריאלי לעבור את אחוז החסימה.

חלק לא קטן מן השינוי נדרש בדרג מפלגות השלטון היהודיות. קיבועה של פרדיגמת "משחק סכום אפס" ביחסים שבין המפלגות היהודיות הגדולות למפלגות הערביות בשנים האחרונות אינו מועיל למערכת הפוליטית בכללותה, וודאי שלא ליחסים בין יהודים לערבים במדינה. דיאלוג קונסטרוקטיבי וגלוי עם חברי הכנסת הערבים, הצבת הטיפול בבעיות האקוטיות של החברה הערבית בראש סולם העדיפויות הלאומי, ולא פחות חשוב מכך אימוץ שיח מכיל כלפי הציבור הערבי ונציגיו – כל אלה יחזקו את האמון של הציבור הערבי בכנסת. לא לחינם נחשבת תקופת ממשלת רבין־פרס בשנים 1992–1996 לתור הזהב במדיניות הממשלה כלפי הציבור הערבי. חלק גדול מהשינוי מצוי בפן הרטורי: התייחסות לאזרחים הערבים באופן קולקטיבי כדרך שעשתה ממשלת רבין־פרס (במקום השימוש במונחים הארכאיים "מיעוטים" או "לא־יהודים") עשויה בפני עצמה לחזק את אמון הציבור הערבי בשיתוף הפעולה עם המפלגות היהודיות הגדולות.

השינויים הללו עשויים להעלות את ערכו של המשחק הפרלמנטרי בעיני האזרחים הערבים. ממהלך כזה תצאנה נשכרות לא רק המערכת הפוליטית הערבית אלא גם הדמוקרטיה הישראלית והחברה בכללותה.

רשימת המקורות

אבו עובייד, הודא, 2015. "אתם תחזירו את פראוור? אנחנו נמשיך להיאבק", שיחה מקומית, 10.5.2015.

אוסצקי-לזר, שרה, ואסעד גאנם, יוני 1996. ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-14: 29 במאי 1996 (סקירות על ערביי ישראל, 19), גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

אטמור, ניר, 2015. "על (אי-)השתתפות בבחירות: ישראל במבט היסטורי ובנילאומי משווה", בתוך: ניר אטמור וחן פרידברג (עורכים), מצביעים או לא מצביעים? ההשתתפות בבחירות לכנסת, מחקר מדיניות 106, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 21-30.

אטמור, ניר, וחן פרידברג (עורכים), 2015. מצביעים או לא מצביעים? ההשתתפות בבחירות לכנסת, מחקר מדיניות 106, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ארלוזורוב, מירב, 2017. "הערבים הם היאפים החדשים של ישראל", דה מרקר, 12.6.2017.

גאנם, אסעד, ומוהנד מוסטפא, 2009. הפלסטינים בישראל: פוליטיקה של מיעוט ילידי במדינה אתנית, ראמאללה: מדאר - הפורום הפלסטיני ללימודי ישראל [בערבית].

ג'בארין, יוסף, 2010. "על מעמדו החוקתי של המיעוט הערבי בישראל: הצעה חדשה לסדר", מדינה וחברה 7 (1): 105-140.

גלילי, לילי, 2019. "מעמד הביניים הערבי החדש כבר לא מתבייש להצביע ליהודים", שיחה מקומית, 4.9.2019.

גל-נור, יצחק, ודנה בלאנדר, 2013. המערכת הפוליטית בישראל: שנים ראשונות; מבנה מוסדי; התנהגות פוליטית; בעיות לא פתורות; הדמוקרטיה בישראל, כרך א, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

ג'מאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעוועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל - 2001. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.

ג'מאל, אמל, 2006. "תחייצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל", בתוך: שלמה חסון ומיכאל קרייני (עורכים), הערבים בישראל: חסמים בפני שוויון, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 125-140.

דאל, רוברט א', 2002. על הדמוקרטיה, תרגום: שחר אליעזר פלד, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, אלה הלר, ניר אטמור, ויובל לבל, 2013. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, אלה הלר, חנן כהן, ודנה בובליל, 2015. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, חנן כהן, פאדי עומר, אלה הלר, וציפי לזר-שואף, 2017. שותפות בעירבון מוגבל: יהודים וערבים, ישראל 2017. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, אור ענבי, אלה הלר, ופאדי עומר, 2018. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- הרמן, תמר, ואור ענבי, 2019א. "רוב הישראלים בעד פריימריז ובחירת נשים למקומות ריאליים", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 4.2.2019.
- הרמן, תמר, ואור ענבי, 2019ב. "מדד הקול הישראלי: כמחצית מהיהודים תומכים בסיפוח שטחי הגדה המערבית ויו"ש", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 3.9.2019.
- הרמן, תמר, אור ענבי, פאדי עומר, וויליאם קביסון, 2019. שותפות בעירבון מוגבל: יהודים וערבים, ישראל 2019, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חידר, עזיז, 2007. "החרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי: פרספקטיבה של עשור (1996-2006)", בתוך: אלי רכס (עורך), המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, עמ' 89-92.
- ח'יזראן, יוסרי, ומוחמד ח'ילאילה, 2019. נטושה לגורלה: החברה הערבית בישראל בצל "האביב הערבי", תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.
- יזבק, היבא, 2016. העקורים הפלסטינים ב"פנינים": עקירה מן המקום והישראות במולדת, חיפה: מדה אל-כרמל [בערבית].
- ינקו, אדיר, 2019. "התאים רדומים: מות הפעילות הפוליטית בקמפוסים", ynet, 5.4.2019.
- ליס, יהונתן, 2018. "בל"ד עתרה לבג"ץ נגד איסור הכנסת לדון בחוק להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה", הארץ, 11.6.2018.
- לפידות, רות, תשנ"ב. "אוטונומיה", משפט וממשל א: 37-79.
- מוסטפא, מוהנד, 2011. תנועת הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות בישראל, אום אל-פחם: אגודת אקרא (מהדורה שנייה) [בערבית].

מועטי, סאלח, 2019. "מפלגת העבודה תולה תקוות רבות בקולות המגזר הערבי", פנורמה, 24.8.2019 [בערבית].

מצא, דורון, 2016. "דפוסי ההתנגדות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל: בחינה היסטורית ומבט לעתיד", המכון למחקרי ביטחון לאומי - INSS.

נבות, דורון, 2019. "דהרהרה לתהום: מה התקלקל בדמוקרטיה?", דה מרקר, 1.4.2019.

סמוחה, סמי, 2017. לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2015, חיפה: פרדס.

עבו, אופיר, פני יובל, וגיא בן-פורת, 2011. "משמאל ל-small? על שקיעתן של מפלגות השמאל הציוני, 1992-2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 67-100.

פיליפוב, מיכאל, 2015. "חסמי ההצבעה ופרופיל האזרח הפסיבי", בתוך: ניר אטמור וחוץ פרידברג (עורכים), מצביעים או לא מצביעים? ההשתתפות בבחירות לכנסת, מחקר מדיניות 106, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 67-88.

קניג, עופר, 2004. "מפלגות ערביי ישראל במבט השוואתי: מחסום השוליות והדילמה של השפעה מול מחאה", תרבות דמוקרטית 8: 109-143.

קניג, עופר, 2013. "צרת רבים חצי נחמה? הירידה בשיעורי ההצבעה בישראל ובדמוקרטיות מערביות אחרות", פרלמנט 75.

קרמניצר, מרדכי, ועמיר פוקס, 2015. "הצעת חוק יסוד ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי: האם צריך להקים מחדש את המדינה היהודית?" גילוי דעת 7: 133-141.

רבינוביץ, דני, וח'אולה אבו בקר, 2002. הדור הזקוף, ירושלים: כתר.

- רודניצקי, אריק, 2015. המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית", ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רודניצקי, אריק, 2018. "הצעירים הערבים בישראל: עמדות פוליטיות וחברתיות", ביאן 14.
- רודניצקי, אריק, 2018. "הבחירות לרשויות המקומיות ביישובים הערביים: מבט על", ביאן 15.
- רודניצקי, אריק, 2019. "הצבעת הערבים בבחירות לכנסת ה-21", ביאן 17: 3-13.
- רוחאנא, נדים, נביל סאלח, ונימר סולטאני, 2003. הצבעה ללא קול: המיעוט הפלסטיני בבחירות הפרלמנטריות בישראל, 2003, תרגום: מנאל חזאן וג'ילאל חסן, חיפה: מדה אל-כרמל.
- רוחאנא, נדים, אמטאנס שחאדה, ואריז' סבאע' ח'ורי, 2011. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך: מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), הבחירות בישראל 2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131-170.
- רוט-אבנרי, דניאל, 2019. "עם הפנים למגזר: כחול לבן מסתערת על הקול הערבי", ישראל היום, 1.8.2019.
- רייטר, יצחק, 2005. "מבוא: דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל", בתוך: יצחק רייטר (עורך), דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל, ירושלים: שוקן, עמ' 11-43.
- רכס, אלי, 2008. "המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2006, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 201-234.
- רכס, אלי, ואריק רודניצקי, 2006. עדכן בחירות 2006 (מרץ).
- שומפלבי, אטילה, ואלכסנדרה לוקש, 2019. "עודה: גנץ יצטרך להזיע ולשכנע אותנו לתמוך בו", ynet, 12.3.2019.

שיינדלר, דליה, והישאם ג'ובראן, 2012. "ההשתתפות הפוליטית של האזרחים הערבים בישראל: מחקר עמדות לקראת הבחירות לכנסת ה-19", אתר יוזמות קרן אברהם.

שיינדלר, דליה, 2019. "סקר בלעדי: רוב הישראלים בעד שותפות בין יהודים וערבים", שיחה מקומית, 4.4.2019.

שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. "שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל 2015, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.

שניידר, טל, ודני זקן, 2019. "יו"ר הרשימה המשותפת אימן עודה: מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל", גלובס, 22.8.2019.

שפרמן, קרין תמר, 2009. "השתתפות, הימנעות והחרמה: מגמות בהשתתפותם של הערבים אזרחי ישראל בבחירות לכנסת", פרלמנט 61.

Diehl, Claudia, and Michael Blohm, 2001. "Apathy, Adaptation or Ethnic Mobilisation? On the Attitudes of a Politically Excluded Group," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (3): 401-420.

Frisch, Hillel, 2000. "The Arab Vote in the Israeli Elections: The Bid for Leadership," *Israel Affairs* 7 (2-3): 153-170.

Ghanim, Honaida (ed.), 2019. *Basic Law: Israel as the Nation-State of the Jewish People, Facts and Dimensions*, Ramallah: MADAR – The Palestinian Forum for Israeli Studies.

Jamal, Amal, 2017. "In the Shadow of the 1967 War: Israel and the Palestinians," *British Journal of Middle Eastern Studies* 44 (4): 529-544.

Kallas, Kristina, 2008. "Political Participation of National Minorities in Decision-Making Process: Cases of Estonia and Latvia," Paper presented at the international workshop on effective political, economic and social participation of minorities, September 29-30, 2008, Samorin, Slovak Republic.

Kook, Rebecca, 2017. "Representation, Minorities and Electoral Reform: The Case of the Palestinian Minority in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 40 (12): 2039-2057.

Oskooii, Kassra A. R., 2018. "Perceived Discrimination and Political Behavior," *British Journal of Political Science* 0: 1-26.

Rekhess, Elie, 2014. "The Arab Minority in Israel: Reconsidering the '1948 Paradigm,'" *Israel Studies* 19 (2): 187-217.

Rudnitzky, Arik, 2016. "Back to the Knesset? Israeli Arabs Vote in the 20th Knesset Elections," *Israel Affairs* 22 (3-4): 683-696.

Sanders, David, Stephen D. Fisher, Anthony Heath, and Maria Sobolewska, 2014. "The Democratic Engagement of Britain's Ethnic Minorities," *Ethnic and Racial Studies* 37 (1): 120-139.

Scheindlin, Dahlia, 2017. "Ten Years with Netanyahu: Maintaining Israel, the Conflict - and Himself," Friedrich Ebert Stiftung.

Tavčar Krajnc, Marina, Sergej Flere, and Andrej Kirbiš,
2012. "Ethnic Minorities and Political Participation: A
Comparative Study of Post-Yugoslav Countries," *Innovative
Issues and Approaches in Social Sciences* 5 (1): 6-23.

המרואיינים במחקר

ד"ר מורסי אבו מוך - ראש העיר באקה אל-ערביה בשנים 2011-2019.
הריאיון נערך ביום 6 במאי 2019.

תא"ל (מיל') אמל אסעד - ממובילי מאבק העדה הדרוזית בחוק הלאום.
הריאיון נערך ביום 13 במאי 2019.

מוחמד דראושה - מנהל תחום שוויון וחברה משותפת, גבעת חביבה.
הריאיון נערך ביום 30 באפריל 2019.

אליף סבאג - מראשי הוועד הלאומי להחרמת הבחירות בחברה הערבית.
הריאיון נערך ביום 23 במאי 2019.

ד"ר מנסור עבאס - ראש סיעת הרשימה הערבית המאוחדת בתוך הרשימה
המשותפת, וסגן יו"ר התנועה האסלאמית. הריאיון נערך ביום 1 במאי
2019.

מרואיין אנונימי - אישיות ציבורית בכירה, מוסלמי, עובד מדינה שביקש
להישאר בעילום שם. הריאיון נערך ביום 5 במאי 2019.

مشاركة المواطنين العرب في انتخابات الكنيست المنشود، الوجود والأمل في إحداث تغيير

أريك رودينتسكي

ملخص

لوحظ خلال العقدين الأخيرين انخفاض متواصل في النسبة العامة لمشاركة المواطنين العرب في انتخابات الكنيست. ففي انتخابات الكنيست الـ23، التي عُقدت في مارس / آذار 2020، كانت نسبة مشاركة المواطنين العرب %64.8، أعلى من معدل نسبة التصويت (%58.1) التي تميز نسبة تصويتهم في الجولات الانتخابية التي تلت عام 2000. الارتفاع الملحوظ في نسبة تصويت العرب في الانتخابات للكنيست الـ23 مقابل نسبة التصويت في انتخابات الكنيست الـ21 (%49.2)، التي عُقدت في شهر أبريل/نيسان من العام الماضي (2019)، من شأنه أن يمنح منظرًا خادعًا يدل على أن العرب مجددًا "يتدفقون إلى صناديق الاقتراع". بينما الصورة الحقيقية واضحة: فقط أكثر بقليل من نصف الجمهور العربي يقوم اليوم بالمشاركة في انتخابات الكنيست.

أضيف إلى ذلك، فإن معدل نسبة التصويت لدى الجمهور العربي متدنية إلى حد كبير عن معدل نسبة التصويت العامة في البلاد. من هذه الناحية، فإن حالة الأقلية العربية في البلاد شبيهة بحالات أقليات قومية وعرقية (إثنية) أخرى في دول ديمقراطية مختلفة في العالم. لكن برغم أوجه الشبه، فإن هذا البحث المتواجد بين أيديكم يُبرر خصوصية الحالة الماثلة أمامنا. التجربة التاريخية تفيدنا بأن نسبة تصويت المواطنين العرب في انتخابات الكنيست من شأنها أن ترتفع في حالة توافر شرطان: الأول، التفاف الجمهور العربي حول هدف مشترك، وحتى في حال عدم اعتراف الأغلبية اليهودية بمكانته القومية، فإن الجمهور العربي يؤمن باللعبة الديمقراطية كوسيلة لتحقيق أهدافه ويؤمن بقدرته على التأثير على الخطاب المدني في الدولة؛ الشرط الثاني، حينما تصل اللعبة البرلمانية إلى نقطة مفصلية، يكون فيها التمثيل العربي في

الكنيست ذا ثقلٍ وفعاليّة في الموازين بين كتلة اليمين وكتلة اليسار، حتّى وإن لم يكن أعضاء كنيست عربًا أو حزبًا عربيًا مندمجين في الائتلاف الحكومي.

ظاهرة اللامبالاة السياسيّة والمقاطعة الأيديولوجيّة لها جذورٌ معيّنة لدى الجمهور العربيّ، لكن يمكن أن نقيّم أنّ نسبتها لا تتعدّى 20% من مجمل جمهور الناخبين العرب. يتّضح أيضًا أنّ غالبيّة غير المصوّتين (20%-30%) يمتنعون عن وعيٍ وقصدٍ من الاشتراك في الانتخابات. الامتناع عن التصويت هو خطوةٌ تكتيكيّة هدفها إيصالُ رسالة: المواطنون العرب تواقون إلى تأثيرٍ سياسيّ، لكن وفق الظروف الحاليّة، فإنّ غالبيتهم لا يجدون ضالتهم ولا عنوانًا يتوجّهون لهم.

كما وأنّ قانون القومية الذي سنّ في صيف 2018، لا يؤثّر بشكل مباشر على اعتبارات الناخب العربيّ، إلّا أنّ التّضالّ من أجل تعديل هذا القانون (أو حتّى إلغائه) يتواجد على سلّم الأولويّات السياسيّة للناخب العربيّ، على الأقلّ للمدى البعيد. المواطن العربيّ يبحث عن علاقة مباشرة مع السّلطة وعن الشّعور بانتماءٍ للدولة. على هذه الخلفيّة، يمكننا أن نفسّر الثوق الكبير للشراكة في الحكومة، بينما من الجدير أن ننبته إلى أنّ التّعاون العربيّ مع المؤسّسة الإسرائيليّة يأخذ شكلًا جديدًا: بدلًا من التصويت للأحزاب اليهوديّة كما في السابق، فإنّ الجمهور العربيّ اليوم يصوّت بالأساس للأحزاب العربيّة. الناخب العربيّ يتوقّع من الأحزاب العربيّة أن تستنفذ كلّ الإمكانيّات من أجل التّعاون السياسيّ مع المؤسّسة من أجل تحقيق كلّ الطّاقة الكامنة في التأثير السياسيّ.

أين يقع مفتاح ارتفاع نسبة التصويت لدى المواطنين العرب في انتخابات الكنيست المستقبلية؟ من البحث المائل أمامكم، يتّضح أنّ هناك مجالين يتطلّبان تغييرًا. الأول، يتعلّق بالمنظومة السياسيّة العربيّة ذاتها، والثّاني، يتعلّق بمجمل المنظومة السياسيّة في البلاد.

على المنظومة السياسيّة العربيّة أن توصل رسالةً فاعليّة وتأثير للمواطن العربيّ. وهذا يتعلّق كثيرًا بطريقة أداء القائمة المشتركة في الكنيست. في حال نجح أعضاء القائمة بالعمل بشكلٍ منسقٍ أكثر من السابق، وفي حال نجاحهم بإيصال رسالة للمواطن العربيّ مفادها أنّ هناك جدوى من انتخابهم، وبأنّ أعضاء القائمة المشتركة مستعدّون للتعاون مع المؤسّسة الإسرائيليّة ومَعَ الأحزاب اليهوديّة الحاكمة من أجل معالجة الإشكاليّات

الحارقة للمجتمع العربي، ففي تلك الحالة ستزداد ثقة الجمهور بالقائمة المشتركة، ونسبة التصويت في الحملات الانتخابية القادمة من شأنها أن ترتفع تدريجياً.

يجب الأخذ بالحسبان أنه ما يقارب 40% من الجمهور العربي لا يشتركون اليوم في الانتخابات لأنهم لا يجدون عنواناً لصوتهم. إحدى الوسائل لزيادة ثقة الجمهور بمنتخبه هي التوجه المباشر من أعضاء الكنيست إلى الرأي العام بعدة وسائل تواصل، وليس فقط فترة الانتخابات. الغالبية المطلقة لغير المصوتين تنمهي مبدئياً مع الأحزاب العربية، وبالرغم من ذلك فإنها لا تؤل جهداً من أجل أن تقترح. نسبة لا يستهان بها منهم، كان من شأنهم أن يشتركوا في الانتخابات لو كانوا على علم بمدى العلاقة المباشرة بين تصويتهم وبين نشاط ونتاج منتخبيهم في الكنيست. إلى جانب ذلك، جزء آخر من غير المصوتين كانوا سيشاركوا في الانتخابات لو أنشئ حزب عربي جديد صاحب احتمالات عالية باجتياز نسبة الحسم.

جزء لا يستهان به من التغيير مطلوب على مستوى الأحزاب اليهودية الحاكمة. تثبيت براديفما "محصلة للعبة صفر" في العلاقات بين الأحزاب اليهودية الكبيرة وبين الأحزاب العربية في السنوات الأخيرة، بات غير مُجدٍ للمنظومة السياسية بمجملها، وبالطبع غير مُجدٍ للعلاقات بين اليهود والعرب في الدولة. حوار بناء وشفاف مع أعضاء الكنيست العرب، تحديد العلاج في القضايا الملحة في المجتمع العربي على سلم الأولويات الوطني القطري، وليس أقل أهمية من ذلك تبني خطاباً يستوعب الجمهور العربي ومثليه - كل هذه العناصر ستعزز من ثقة الجمهور العربي بالكنيست. جزء كبير من التغيير يتواجد في الجانب الخطابية: التعامل مع المواطنين العرب بشكل جماعي على طريقة تعامل حكومة رابين-بيريس في الأعوام 1992-1996 (بدلاً من استخدام مصطلحات مستنفذة مثل "أقليات" أو "غير يهود") من شأنها، بحد ذاتها، أن تعزز من ثقة الجمهور العربي في التعاون مع الأحزاب اليهودية الكبيرة.

هذه التغييرات من شأنها أن تعزز من قيمة اللعبة الديمقراطية في أعين المواطنين العرب. خطوات وعمليات من هذا القبيل من شأنها أن تُفيد المنظومة السياسية العربية والديمقراطية الإسرائيلية أيضاً، والمجتمع بأكمله.

Policy Paper 148

**ARAB VOTER TURNOUT
IN KNESSET ELECTIONS**

**THE REAL, THE IDEAL,
AND HOPE FOR CHANGE**

Arik Rudnitzky

March 2020

Text Editor [Hebrew]: Dafna Lavi
Series and Cover Design: Studio Tamar Bar Dayan
Typesetting: Irit Nachum
Printed by Graphos Print, Jerusalem

ISBN: 978-965-519-292-6

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2020 by the Israel Democracy Institute (RA)
Printed in Israel

The Israel Democracy Institute
4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602
Tel: (972)-2-5300-888
Website: en.idi.org.il

To order books:
Online Book Store: en.idi.org.il/publications
E-mail: orders@idi.org.il
Tel: (972)-2-5300-800; Fax: (972)-2-5300-867

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

The views expressed in this policy paper do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

ABSTRACT

In the past two decades, turnout among Arab citizens in Knesset elections has declined. In the elections for the 23rd Knesset, held in March 2020, voter turnout among Arab citizens (64.8%) was higher than the average (58.1%) for elections since 2000. The substantial increase in Arab turnout in the elections for the 23rd Knesset compared with the elections for the 21st Knesset (49.2%), held in April 2019, might create the false impression that Arab citizens are again “going to the polls in droves.” But the true picture is clear: only slightly more than half of potential Arab voters currently tend to vote in Knesset elections.

Moreover, average turnout among the Arab population is substantially lower than turnout for the country as a whole. In this respect, the Arab minority is similar to other national and ethnic minorities in democracies around the world. However, despite the similarities, the present study found something unique about this case. History shows that Arab voter turnout in Knesset elections may increase when two conditions are fulfilled: first, the Arab population is united around a common goal, and even if their national status is not recognized by the Jewish majority they believe in the parliamentary game as a means of achieving their aims and in their ability to influence the civic discourse in Israel; and second, the parliamentary game has reached the critical point at which Arab representation in the Knesset may be able to tip the balance between the right and left blocs, even if no Arab Knesset member or Arab party is included in the government coalition.

Political apathy and ideological boycotts have a certain hold on the Arab population, but their overall significance is estimated at no more than 20% of potential Arab voters. It turns out that a majority of non-voters (20%–30% of those eligible) are consciously and deliberately refraining from voting. This is a tactical step aimed at conveying a message: Arab citizens yearn for political influence but under the present circumstances most of them simply have nowhere to turn.

It was also found that the Nation State Law enacted in the summer of 2018 does not directly affect Arabs' voting considerations, but the struggle to amend (or repeal) the law is on their political agenda, at least in the long term. Arab citizens want direct access to government and a sense of belonging to the state. This can explain their powerful yearning for partnership in the Government, although it should be noted that the interaction of the Arab population with the Israeli establishment has undergone transformation: instead of voting for Jewish parties as in the past, today Arabs vote mainly for Arab parties. They expect these parties to exhaust all possibilities for political cooperation with the establishment in order to realize the full potential of their political influence.

Where is the key to increasing Arab voter turnout in future Knesset elections? The present study suggests two areas that require change. One has to do with the Arab political system; the other has to do with the general Israeli political system.

The Arab political system must convey a message of effectiveness to Arab citizens. Much depends on how the Joint List functions in the Knesset. If its Knesset members manage to act in a more coordinated fashion than in the past, and if they communicate to Arab citizens that they have a chance of doing well in the elections and that they are prepared to cooperate with the Israeli establishment and with the Jewish ruling parties in order to address the pressing problems of Arab society, then public confidence in the Joint List will improve and voter turnout in future elections is likely to increase gradually.

It should be borne in mind that almost 40% of Arabs currently do not vote because they have no one they feel comfortable voting for. One means of increasing public confidence in elected officials is a direct appeal by Knesset members to public opinion via a range of media, not only during election campaigns. The vast majority of non-voters identify in principle with the Arab parties, but still do not bother voting. Many of them would be likely to vote if they understood the direct relationship between their votes and the activity and productiveness of their elected representatives in the Knesset. Moreover, a certain percentage of non-voters would vote if there were a new Arab party with a realistic chance of crossing the electoral threshold.

Much of the change needed is in the Jewish ruling parties. The “zero-sum game” paradigm through which relations between the large Jewish parties and the Arab parties have been perceived in recent years is not helpful to the political system as a whole, and certainly not to Jewish-Arab relations in Israel. A constructive, open dialogue with Arab Knesset members, reprioritization so that solving the acute problems of Arab society is at the top of the scale of national priorities, and, no less important, an inclusive discourse vis-à-vis the Arab population and its representatives will all strengthen the Arabs’ confidence in the Knesset. A significant portion of the change needed is rhetorical: referring to Arab citizens collectively as was done by the Rabin-Peres Government from 1992 to 1996 (instead of using the archaic terms “minorities” or “non-Jews”) may itself strengthen the Arabs’ confidence in cooperating with the large Jewish parties.

These changes can raise the value of the parliamentary game in the eyes of Arab citizens, and if this occurs, not only the Arab political system but also Israeli democracy and society as a whole will benefit.

בבחירות לכנסת ה־23 (מרץ 2020) הגיע שיעור ההצבעה של האזרחים הערבים לרמתו הגבוהה ביותר זה שני עשורים - 64.8%. הרשימה המשותפת זכתה להישג חסר תקדים, 15 מושבים. נתונים אלו יוצרים את הרושם שהערבים שוב "נוהרים לקלפיות", והמשחק הפרלמנטרי חוזר, שוב, להיות רלוונטי עבורם. ואולם התמונה האמיתית ברורה: השתתפות הערבים בבחירות לכנסת בשנים האחרונות נמוכה באופן מובהק לעומת העבר, ורק מעט יותר ממחצית מהציבור הערבי משתתף כיום בבחירות.

הדיון בהתנהגות הפוליטית של האזרחים הערבים בבחירות לכנסת רלוונטי היום יותר מתמיד. רצה הגורל ולאשונה בהיסטוריה של מדינת ישראל נערכו שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנה אחת. אור הזרקורים הוסט לרגע מתוצאות הבחירות ומתפקודה של הכנסת אל התנהגות הבוחרים בתקופה זו.

מהם שיקולי ההצבעה של הבוחר הערבי? האם הימנעות חלקים מציבור זה מהשתתפות בבחירות פירושה חרמה מכוונת שלהן? האם יש בציבור הערבי עניין בהקמת מסגרות פוליטיות חוץ־פרלמנטריות כחלופה להשתתפות בבחירות לכנסת? היכן נמצא המפתח לשינוי - האם הוא טמון במערכת הפוליטית הערבית עצמה או במערכת הפוליטית הישראלית הכללית?

המחקר המובא כאן מבקש לענות על שאלות אלו מתוך פרספקטיבה רחבה, ולשם כך מתבסס על ניתוח מעמיק של סקרי דעת קהל שנערכו בציבור הערבי בתקופת מערכות הבחירות בשנה החולפת, לרבות ניתוח נתונים גולמיים שטרם פורסמו עד כה.

אריק רודניצקי הוא תלמיד מחקר לתואר שלישי וחוקר בתוכנית ליחסי ערבים־יהודים במכון הישראלי לדמוקרטיה.